

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	3
'Aho	Tu'apulelulu, 2 Fepueli 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	<i>Johnny Grattan</i> Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo
Fusimālohi	
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 3/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tu'apulelulu 2 Fepueli

2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		LIPOOTI MEI HE SEA LE'OLE'O 'O E KOMITI KAKATO: Lao Fakaangaanga Fika 1/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2023
Fika 05		TOHI FAKAAFE FOLAU: 5.1 Fakaafe ki he Polokalama Fakataukei ma'ae Hou'eiki Memipa Fale Alea 'o Fisi, 20 – 23 Fepueli 2023, Fisi 5.2 Fakataha Hono 62 'o e Ngaahi Fakataha'anga Faka-Fale Alea 'a e OACPS mo e Ngaahi Fakataha 'a e Fakataha'anga Fakatahataha Faka-Fale Alea 'a e ACP-EU, 25 Fepueli - 2 Ma'asi 2023, Brussels, Pelisiume
Fika 06		LIPOOTI 'O E FOLAU FAKA-FALE ALEA: 6.1 Lipooti Folau Fika 1/2023: Fakataha'anga 'a e Kau Sea Fale Alea mo e Kau Kalake 'a e ngaahi fonua 'o e Kominiueli, Kenipela, 'Aositelelia, 3 – 6 Sanuali 2023 6.2 Lipooti Folau Fika 2/2023: Fakataha 'a e Kulupu Teknikale 'a e Konifelenisi 'a e Ngaahi Fale Alea 'a e 'Otu Motu Pasifiki (PIPG), Papeete, Tahiti, 6 – 7 Sepitema 2022

	<p>6.3 Lipooti Folau Fika 3/2023: Konifelenisi ‘a e Kosilio ‘a ‘Aositelelia mo ‘Esia ki he Ngaahi Fakamatala Pa’anga mo e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’anga (ACPAC), Uelingatoni, Nu’usila, 21 – 22 Siulai 2022</p> <p>6.4 Lipooti Folau Fika 4/2023: Fakataha’anga Faka-Fale Alea ‘a ‘Esia mo e Pasifiki – Fakataha Hono Ono fekau’aki mo e mo’ui lelei fakamamanilahi, Seoul, Lepadulika ‘o Kolea, 24 – 25 ‘Aokosi 2022.</p> <p>6.5 Lipooti Folau Fika 5/2023: Tesi Fakavaha’apule’anga ‘a e Timi Mate Ma’a Tonga mo e Timi Kiwis, Nu’usila, 25 Sune 2022</p> <p>6.6 Lipooti Folau Fika 6/2023: Konifelenisi Faka-Fale Alea Hono 65 ‘a e Kominiueli, Halifax, Kanata, 20 – 26 ‘Aokosi 2022</p> <p>6.7 Lipooti Folau Fika 7/2023: Konifelenisi Hono 51 ‘a e Hou’eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o ‘Aositelelia, Nu’usila, pea mo e Pasifiki, 4 – 8 Siulai 2022, Melipoane, ‘Aositelelia</p>
Fika 07	KOMITI KAKATO:
	<p>NGAAHI TU’UTU’UNI:</p> <p>7.1 Tu’utu’uni Fika 1/2023: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakapekia) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (Covid-19) 2022</p> <p>7.2 Tu’utu’uni Fika 2/2023: Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai (Sisitemi Lesisita Faka'elekitulonika 'i he Taimi 'o e Fakatau) 2022</p> <p>7.3 Tu’utu’uni Fika 3/2023: Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020</p> <p>7.4 Tu’utu’uni Fika 4/2023: Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai) 2020</p> <p>7.5 Tu’utu’uni Fika 5/2023: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he (Ngaahi Founga Tautea) ki he Ngaue Fakapule'anga 2022</p> <p>7.6 Tu’utu’uni Fika 6/2023: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he (Founga Ngaue ki he Loto Mamahi mo e Va Tamaki) Ngaue Fakapule'anga 2022</p> <p>7.7 Tu’utu’uni Fika 7/2023: Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2022</p>
	<p>NGAAHI FAKAMATALA FAKATA’U:</p> <p>7.8 Potungae MEIDECC 2021/2022</p> <p>7.9 ‘Omipatimeni 2021/2022</p>

	<p>7.10 Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022</p> <p>7.11 Potungaue ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022</p> <p>7.12 ‘Ofisi ‘o e Palemia 2021/2022</p> <p>7.13 Potungaue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022</p> <p>7.14 Komisoni Fili 2022</p>
Fika 08	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 09	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	9
Ui ‘a e Fale.....	9
Poaki	9
Me’a ‘Eiki Sea	9
Lipooti Sea Komiti Kakato ki he ngāue ne lava he Fale Alea.....	10
Pāloti’i ‘o tali lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga fika 1/2023	11
Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fika 1/2023	11
Pāloti’i ‘o tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fika 1/2023	12
Tohi fakaafe folau ki he Polokalama Fakataukei ma’a e Hou’eiki Memipa ‘i Fisi.....	12
Pāloti’i ‘o tali fakaafe folau ki he polokalama fakataukei ‘i Fisi.....	14
Lipooti Folau Fika 2 ki he 2023	15
Tokanga ki ha ngāue ke fai koe’uhi ko e lahi hono tāpalasia fakafo’ituitui Fale Alea he mitia	17
Malava mo e tukupi e Fale Alea he ngaahi me’angāue lava ke malu’i ‘aki Fale Alea	19
Tui mahu’inga ange ke tau’atāina kakai ke vakai’i ngāue kau Fale Alea he ko e ngaahi lakanga fili ia	19
Taukave ‘ikai lava ke mapule’i faihia he mitia fakasosiale.....	20
Tui ke fakalahilahi tokanga Fale Alea ki he lotu mo e ako ko e faito’o pē palopalema mitia fakasosiale.....	20
Tui ko e me’a lelei e tau’atāina ka ‘oku ‘i ai pe hono fakangatangata	21
Poupou ke ngaue’aki Lao Singapoa ki he hao mo e malu e totonu kakai	21
Tui Tongatapu 8 ‘e kamata mei Fale Alea ‘enau tataki ke fanongo mai ki ai kakai	24
Tui ‘oku malava he ngaue’aki tekinolosia ‘o ‘ilo’i faihia he mītia fakasosiale.....	25
Tokanga ‘oku uestia anga nofo he sosaieti ‘i he polokalama ngāue toli	25
Taukave ‘oku tau’atāina kakai ke lea mo fakahaa’i ‘ene fakakaukau ka ‘oku ‘i ai pe hono ngata’anga.....	26
Taukave ko e ngaue’aki peesi pūloa he mitia fakasosiale ‘oku faingata’a ke ma’u ‘o faka’ilo hia ..	28
Fakahā Palēmia malava ma’u faihia ngaue’aki peesi pulia ke faka’ilo hia he mitia fakasosiale	28
Taukave’i ko e me’a pē ‘oku mo’oni ‘oku me’a ‘aki ‘i Fale Alea	31
Tapou na kuo taimi ke fa’u ha polokalama fakakomipiuta ke tau’i pūloa he mitia fakasosiale.....	33
Pāloti ‘o tali Lipooti Folau Faka-Faka Fale Alea fika 1/2023	35
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 2/2023.....	35
Lipooti ola ‘o e ngāue ki he tohi tangi kau <i>contractor</i> he langa fale <i>tsunami</i>	36
Fokotu’u ki ha founa ngāue ke ngāue’aki ke vakai’i ngaahi lipooti fakata’u	37
Fokotu’u ke toe vakai’i kotoa ngaahi lipooti fakata’u ke fakasi’isi’i e fakatonutonu	38
Tui ‘oku tō lalo tu’unga ngāue kau ngāue fakapule’anga he ‘ikai ke tonu lipooti hū mai ki Fale Alea	38

‘I ai tokanga pe kuo ma’u ‘a e <i>BOQ</i> mei he Potungāue <i>MOI</i>	39
Tali ki he ‘isiū fekau’aki mo e <i>BOQ</i> mei he Potungāue <i>MOI</i>	39
Tali Pule’anga ‘osi maau pe nau ngaue ki he <i>BOQ</i>	40
Lipooti Fakata’u Potungāue <i>MEIDECC</i>	41
Mahu’inga ‘o e fakafiká ‘i he taimi fa’u ha lipooti.....	41
‘I ai tokanga ki he kehekehe ‘a e fakapālangi mo e faka-Tonga ‘i he lipooti <i>MEIDECC</i>	41
Mahu’inga ke tonu e ngaahi fika he lipooti fakata’ú.....	42
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e tu’unga e lipooti fakata’u.....	44
Mahu’inga ke ‘i ai ha sino makehe ke ne vakai’i lipooti fakata’u ngaahi potungāue.....	44
Fokotu’u ke fakafoki Lipooti Fakata’u <i>MEIDECC</i> ke fakalelei’i.....	44
Tui ke fakafoki lipooti fakata’u ke fakalelei’i.....	45
Tui ‘e lahi fetō’akí ka ‘ikai ke muimui pau he founga ngāue fakahū ‘aki lipooti fakata’ú ki Fale Alea.....	45
Fokotu’u ke hoko ko e founga ngāue fakafoki kotoa lipooti/lao ke ‘uluaki vakai’i kau ngāue kimu’a pea fakahū ki Fale Alea.....	45
Kole ke holomui Lipooti Fakata’u <i>MEIDECC</i>	46
Tui ke ‘oua to’o fakalukufua lipooti fakata’ú.....	46
Fokotu’u ke sivilivi’i ‘ū lipooti fakata’u.....	47
Fakafoki Minisita <i>MEIDECC</i> Lipooti Fakata’u ke fakalelei’i pea toki fakafoki mai.....	48
Fokotu’u ke fakafoki fakalelei’i Lipooti Fakata’u pea fakahū mai ki Fale Alea kimu’a he alea’i Patiseti.....	48
Fakatokanga ‘ikai ha me’a ‘e haohaoa mo peseti ‘e 100.....	49
Tokanga ke ta’ofi fakatamulu fakahū mai lipooti <i>MEIDECC</i> ki Fale Alea.....	49
Fakama’ala’ala Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 2/2023 ki Pape’ete, Tahiti.....	50
Kole ke tukuhifo Lipooti Folau Sea Fale Alea ki Tahiti ki he Komiti Kakató.....	51
Pāloti tali ke tukuhifo Lipooti Folau Sea ki Tahiti ki he Komiti Kakató.....	52
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 3/2023.....	52
‘I ai tokanga ki he tonu hono sipela e Nu’usila.....	52
Poupou ke holomui Lipooti Folau Fika 3/2023 ke fakahoko e fakatonotonu.....	53
Fakama’ala’ala Lipooti Folau Fika 3/2023.....	53
Fokotu’u Palēmia neongo ‘i ai me’a ke fakalelei’i ka ‘oku mahino taumu’a & ke tali Lipooti folau fika 3/2023.....	53
Tali fiefia pē Tongatapu 5 ke fakafoki ‘o fakalelei’i e lipooti folau.....	54
Fokotu’u ke pāloti Lipooti Folau Fika 3/2023.....	54
Poupou ki he fokotu’u Palēmia ke fakafoki lipooti folau ‘o fakalelei’i.....	54
Pāloti tali ke ‘oua fakafoki Lipooti Folau Fika 3/2023.....	57
Pāloti tali Lipooti Folau Fika 3/2023 mo e fakatonotonu.....	57
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023.....	58

Fakama’ala’ala ki he Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023	58
Pālōti tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023 ki <i>Seoul</i> , Kōlea Tonga	60
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 5/2023.....	60
Pālōti ‘o tali Lipooti Folau Fika 5/2022	63
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 6/2023.....	64
Fokotu’u ke tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 6/2023	66
Pālōti ‘o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 6/2023	66
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 7/2023.....	66
Kelesi	68

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 2 Fepueli 2023

Taimi: 1015-1025 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ke tau hiva lotu ‘a e ‘Eiki.

(Ne kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā Kapineta, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Tu’apulelulu ‘aho 2 ‘o Fepueli 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia ‘o e taliui ...

Poaki

Ko e poaki ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a e ‘Eiki Palēmia. Ma’u e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, poaki pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua he houa pongipongi pē ‘o e ‘aho ni. Poaki tōmui ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, kei hoko atu poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, poaki folau ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Poaki tōmui ‘a Mateni Tapueluelu, kei hoko atu e poaki ‘a Pohiva Tu’i’onetoa, kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Taniela Liku o Hihifo Fusimalohi, Mo’ale Finau, pea poaki mo Veivosa Taka kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Vātau Mefi Hui. Ko e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē ‘Eiki Sea. Mālō ‘aupito.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea : Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehamai ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Tokoni

Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisiā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Fakamālō atu he ngāue lahi na'e lava fakakakato he Fale 'i he Kōmiti Kakato 'aneafi. 'Aho ni 'oku tākaki atu 'a e ngaahi *item* fo'ou ki he 'etau 'asenita he pongipongi ni. Ka ko e Lipooti mei he Sea Le'ole'o e Kōmiti Kakato kamata ia 'i he 'etau *item* 'asenita fika 4 kimu'a pea tau hoko atu ki he Tohi Fakaafe Folau 'e 2 pehē foki he lipooti 'o e folau faka-Fale Alea 'oku tākaki mai mei he ta'u kuo 'osi. Pea 'i he ngāue ko ia 'i he Kōmiti Kakato toe 'a e ngaahi Tu'utu'uni ka te u kole atu ki he Sea Le'ole'o 'o e Kōmiti Kakato ke toloi atu 'a e ngaahi Tu'utu'uni Fika 7.2 ki he 7.7 ke 'osi pē ngāue 'a e Kōmiti Kakato ki he Tu'utu'uni Fika 7.1 pea mou hoko atu ki he ngaahi Fakamatala Fakata'u 'o kamata mei he Potungāue MEIDECC.

Ko e 'uhinga hono toloi atu 'o e 7.7 mo e 7.6, 5, 4, 3 mo e 2 ke tuku mai ha faingamālie ki he 'ofisi 'o e Kalake ke nau toe vakai ki he liliu faka-Tonga fakapālangi 'a e ngaahi Tu'utu'uni ko eni. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fetō'aki 'oku fiema'u ke fai ha ngāue ki ai kae toki lipooti mai ki he Kōmiti Kakato. 'A ia lolotonga hono fakamā'opo'opo 'e me'a ko ia 'oku ou kole atu ke mou hoko atu ki he ngaahi Fakamatala Fakata'u. 'A ia ko e fakahoko ngāue ia ki he pongipongi ni Hou'eiki. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a te u ko u fie tākaki atu. Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea. Kātaki pē Sea he ki'i hū atu ko eni, 'oku 'ikai ke, fakamolemole na'a ko u fie kaunoa fakamolemole lahi atu ki he Feitu'u na...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Aisake Eke: ... ka 'oku 'uhinga pē ia 'eku hoha'a 'eku ki'i fokotu'u na'a mau teuteu pē mautolu ki he fitu kātōa e 7.1 ki he 7.7 ka ko eni foki 'e toki me'a mai pē Feitu'u na he pongipongi ni ke 'alu ki he ngaahi lipooti ka ko u lave'i pē Sea koe'uhí kapau 'e, ki he kaha'ú pea ki'i faka, me'a mai pē koe'uhí ko e teuteu ko ē ki he ngaahi naunaú he ko e ngaahi lipooti mo e ngaahi me'a lalahi 'oku me'a pea ko e ki'i kātaki pē Sea 'a e ki'i fakahoha'a atu ka ko e ki'i tu'u pē 'e Sea 'o, 'o fakahoha'a atu. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Ko ia kātaki pē Fakafofonga ka 'oku 'ikai ke u pule au he taimi 'oku 'omai ai e, 'a e ngaahi tu'utu'uni ko e me'a ia na'e fakatokanga'i hake pea 'oku ou tui 'e fu'u puputu'u 'aupito 'etau feme'a'aki 'o kapau 'e fakahū mai 'i he'ene tu'u lolotonga. Ko u tui pē kapau ko ena 'oku mou 'osi teuteu ki ai 'oku ke 'osi mea'i pē e ngaahi *issue* felāve'i pea mo e lea faka-Tonga mo e lea fakapālangi ko eni 'i he 'ū tu'utu'uni ko eni, fiema'u pē ke ki'i monomono pea toki 'omai ke mou me'a ki ai. Kātaki pē ka te tau lele pē he ngaahi tu'utu'uni kapau 'oku mou toe fiema'u ha taimi ke mou feme'a'aki ki he 'ū lipooti ko 'eku tali ki ai ko e 'ū lipooti ko eni na'e tufa atu he ta'u kuo 'osi 'osi tonu ke mou 'osi me'a lelei pē ki ai ko u tui ko e taimi fe'unga pē ia ke mou hoko atu ki ai. Toe ai ha me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki fekau'aki mo 'etau 'asenita? Mālō te u hoko atu leva ki he Fika 4 'etau 'Asenita ko e Lipooti mei he Sea Le'ole'o 'o e Komiti Kakato fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i e Ta'efaitotonu.

Lipooti Sea Komiti Kakato ki he ngāue ne lava he Fale Alea

Tevita Puloka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pehē 'eku fakatapu ki he 'Eiki Tokoni

Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Tama Pilinisi pea mo e Hou'eiki Fakafofonga Hou'eiki Nōpele pehē 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

'Eiki Sea na'e lava lelei 'aneafi 'a hono, 'a e feme'a'aki fekau'aki pea mo e Lao Fika 1/2023 Lao Fakaangaanga mo e Fakatonutonu ki he Komisoni ki he Fakafofonga'i 'o e Ta'efaitotonu 2023. Na'e tali ia 'e he Komiti Kakato pea kuo tuku mai ia ki ho Fale 'Eiki ki he fakakakato 'o e ngāue ko ia. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Sea na'e tali mo e fakatonutonu?

Tevita Puloka: Ko ia Sea mo e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e lao ko eni na'e lau 'uluaki ia he 'aho 31 'o Sanuali pea tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ko eni 'oku fakafoki mai mo 'ene ngaahi fakatonutonu kuo 'osi lau tu'o ua toe pē ke pālōti'i hono lau tu'o ua.

Pālōti'i 'o tali lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga fika 1/2023

Kole atu ki he Kalake ke pālōti hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafofonga'i e Ta'efaitotonu fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu. Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 10. 11 ki he 'Eiki Minisitā ki Muli. Loto ki ai e toko 10 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he, ki hono tali hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala. 'Ikai ke loto ki ai e toko tolu.

'Eiki Sea: Mālō 'oku tali hono lau tu'o ua mo 'ene ngaahi fakatonutonu. Lau tu'o tolu.

Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 1/2023

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafofonga'i 'o e Ta'efaitotonu 2023.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Komisiona ki he Fakafofonga'i 'o e Ta'efaitotonu.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē, Kupu 1 Hingoa Nounou ...

Taimi: 1030 – 1035

Kalake Tēpile: ... mo e ‘uhinga’i leá.

- (i) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú 2023.

Pāloti’i ‘o tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fika 1/2023

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 1 ‘o e 2023 fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nimá.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, *Dulcie Elaine* Tei, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, ‘Eiki Minisitā Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, loto ki ai toko 10 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, ‘ikai loto ki ai toko 4.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Laó

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Seá, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé. Fakatapu atu ki he kau Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kakaí. ‘Atu ‘a e fakamālo meí he Palēmiá pea mo e Pule’angá ‘Eiki Sea ‘i hono tali e lao ko ení. Tau sio atu pe ‘o ‘amanaki atu ki he hoko atu ‘etau ngāué ki he kaha’ú, mālō ‘aupito.

Tohi fakaafe folau ki he Polokalama Fakataukei ma’a e Hou’eiki Memipa ‘i Fisi

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5 ‘etau ‘Asenitá ko e tohi fakaafe folau. ‘A ia ko e ‘uluaki tohi ko e fakaafe ki he Polokalama Fakataukei ma’á e Hou’eiki Mēmipa ‘o Fisí. ‘A ia ‘oku fakahoko eni he ‘aho 20 ki he ‘aho 23 ‘o Fepuelí ‘o e ta’u ní ‘i Fisi.

Ko e fakaafe ko ení ‘oku fekau’aki tonu ia pea mo e Fakafofonga Tongatapu 5, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí pea ‘oku fakakau atu ki ai pea mo e Tokoni Kalaké ‘oku fua kātoa ‘a e folau ko ení ‘e he *UN*. ‘A ia ko e Kautaha *UNDP*, fokotu’u atu ia ki he Falé, me’a mai Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Poupou pē ‘e Sea ka ko u ki’i ‘ai pe ení, fakamolemole pe e Feitu’u na ki he me’a ko ē ‘oku fua kātoá. ‘A ē ko ē fakamolé ka ko u fakatokanga’i foki ‘e au ia hangē ko e tikite ko eni ‘a e puna ko ē ‘a e Hou’eiki. ‘Oku *economy* pe foki ai ‘oku ‘omai ‘e he ngaahi fonuá kuo pau ke totongi ia ‘etautolu. Pea ko ‘eku ‘uhinga ko ē ki ai Sea na ‘oku ‘i ai ha. Kaikehe ko ‘eku pē koe’uhí ke tonu pē, ‘oku ‘i ai pe ‘ū fakamole te tau fai. Ke ke kātaki fakamolemole ko e ki’i ‘eke pē, mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia ko e me’a angamaheni pe ia e folau e Hou’eiki Fakafofongá ko e ngaahi fakamole ki he ngaahi *incidental* ‘oku fua ia ‘e he Fale Aleá ‘o fakatatau ki he’etau ngaahi

tu'utu'uní he 'oku 'i ai e ngaahi monū'ia e Hou'eiki Fakafofongá 'oku pau ke fakakakato. Ka ko e kongā lahi e fakamolé 'oku fua ia 'e he Kautaha 'oku ne fakaafe'i mai kimoutolú.

'Aisake Eke: Kātaki Sea ko 'eku ki'i monomono tapu mo e Feitu'u na fakamolemole lahi. 'Oku fua e fakamole ko ení 'e he *UN* mo e ka ko e ki'i fakamole ko ená, fua ia 'etautolu he Pule'angá, 'e Tonga *incidental*, kātaki Sea ko 'eku, mālō.

'Eiki Sea: Ko ia, kātōa e 'ū *incidental* ko e me'a angamaheni pē folau kotoa 'oku fua pē ia 'e he Fale Aleá.

Piveni Piukala: Sea 'e lava ki'i

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7

Piveni Piukala: Kātaki pe 'oku fo'ou pē ke ke ki'i *brief* mai ange ko e hā e *incidental*. Ko e hā e 'ū *cost* 'oku *involved* ai, he 'oku 'ikai ke u, ko 'eku fanongo ki he fakalea 'e Tongatapu 5. Ko hono toe *upgrade* ko ē ko ē meí he *economy* ke ki'i fakama'ala'ala mai angé fo'i. Pe 'oku *necessary* ke tau toe fakamole, lolotonga ko iá ko e fakamāmani lahi 'oku nau 'omai pe *economy*, ko 'eku ki'i 'eke pē mo e ngaahi fakamole kehé.

'Eiki Sea: Ko ia ko e totongi ko eni hono fua ko ē *incidental* 'oku 'ikai ke fai'aki ia e me'a 'oku *necessary* 'oku fai'aki ai e me'a ko 'etau tali ui ki he tu'utu'uní. He ko e monū'ia ia e Hou'eiki Fakafofongá 'o hangē pe ko e ngaahi monū'ia 'oku ma'u 'e he Hou'eiki Minisitā mo e kau ngāue Fakapule'anga ko eni 'oku nau *Head of Department*. 'Oku 'i ai e ngaahi monū'ia makehe 'oku nau ma'u. 'A ia ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai ...

<010>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Sea: ... 'a e folau 'oku fua ia 'e he kautaha ko eni 'oku, 'o kapau 'oku na u fua 'a e ngaahi fakamole, ko e *incidental* 'e malava pē ke ta u pehē pē ko e folau 'e *transit* ia Fakafofonga 'i he fonua kehe lolotonga 'ene folau atu ki he fakataha ko e, kapau 'oku *overnight* 'e po taha 'i he feitu'u ko ia 'oku kau ia 'i hono fua 'e he Fale Alea 'a e *incidental*, 'a ia ko e me'a 'ilo 'a e Hou'eiki Fakafofonga ko e houa kai 'oku fa'a fika'i ia 'o fakafe'unga ki he taimi ko ē 'i he transit folau, pea 'o kapau 'e *overnight* 'e fiema'u ke fua mo eni he 'e nofo hotele, 'a ia ko e ngaahi *incidental* ia 'oku kau hono fua 'e he Fale Alea. 'E lava pē ke toe fakaikiiki atu he 'oku lahi pē 'ū fakatātā ka 'oku 'ikai ke 'oatu Hou'eiki. Pea ko e ni'ihī ko eni 'oku nau 'osi folau ko eni 'o fakafongā'i 'a e Fale Alea mo e Pule'anga, mo u 'osi mea'i pē 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai 'i he *incidental*. Ko eni 'oku tokoni mai 'a e Kalake 'o fakahā ki he *screen* Hou'eiki ke mou me'a ki ai 'i he 'etau tu'utu'uní, ko e kupu 14 'oku ha pē ai 'a e ngaahi *allowances* fekau'aki pea mo e folau, mo e ngaahi monū'ia ko eni 'oku malava ke mou ma'u 'o fakatatau pē ki he feitu'u mo 'ene mama'o mei Tonga ni.

'A ia ko e folau ko ē 'i he vaha'a ko ē Pasifiki 'oku malava ke a'u 'o 'aho 'e 3 'a e *layover* ko 'ene 'ova atu pē ki Amelika pē ko Iulope 'oku toe ki'i fuoloa ange 'a e faingamālie koe'uhí pē ko e fefononga'aki mo e fetu'utaki, neongo 'oku 'ikai ke ta u pule ki he vakapuna mo e ngaahi me'a pehē. 'A ia ko 'etau muimui pē ki he *Regulation* Hou'eiki, me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Oku kau ia 'i he ngaahi me'a lelei kapau 'e *cover* ai pē *induction* ko eni 'oku 'amanaki ke

hoko, 'ai pē ke mea' i ai pē 'e he kau Fakafongonga fo'ou 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni 'oku ke me'a ki ai Sea. Ka 'oku ou pou pou atu au ki he 7.1, uehe ki he 5.12.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki, ko u 'ilo pē ko 'etau Fale Alea 'oku tonu ke fakahoko 'a e *induction* kimu'a pea tau hoko atu, ka ko e toki fakahoko, fakakakato ia 'i he māhina ni 'a e *induction program*. Ko e fakaafe ko eni ko e kole mai 'e Fisi 'a e Hou'eiki Fakafongonga 'i he Fale Alea 'o Tonga ke nau kau atu ki he *induction* e Fale Alea ko ia 'a Fisi koe'uhi ko enau mahu'inga'ia 'i he taukei 'oku ma'u 'e he 'etau kau Fakafongonga, pea ko eni 'oku 'osi fokotu'u atu Hou'eiki kapau 'oku 'i ai ha pou pou ka tau pālōti, fakafe ki he folau ko eni.

Pālōti'i 'o tali fakaafe folau ki he polokalama fakataukei 'i Fisi

Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti, ko ia 'oku loto ke tali 'a e fakaafe ki he polokalama faka, fakataukei ma'ae Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Fisi fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, *Dulcie Elaine* Tei, Piveni Piukala, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. 'Oku loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ikai loto ki he fakaafe folau, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e tohi fakaave folau hono 2 ko e fakataha hono 62 ia 'o e ngaahi fakataha'anga 'o e Fale Alea 'o e *OACPS*, mo e ngaahi fakataha 'a e fakataha'anga fakatahataha faka-Fale Alea 'a e *ACP/EU*, 'a ia ko e fakataha eni 'a e *Africa Caribbean Pacific* pea mo e *European Union*, ko e 'uhinga ia 'a e *ACP/EU* 'oku 'amanaki ke fakahoko eni 'i he 'aho 25 'o Fepueli ki he 'aho 2 'o Ma'asi 2023, 'i *Brussels*. Ko e *ACP* anga maheni ko ia fa'a 'ave Fakafongonga mei he Fale Alea 'oku 'i ai 'a e tokotaha 'oku ne muimui'i 'a e ngaahi fakataha ko eni 'a ia 'i he to'u Fale Alea ko eni ko Nōpele Tu'ivakanō, Fakafongonga 'o Tongatapu Hou'eiki Nōpele, ka ko e fakataha faka'osí, fakamuimui na'e me'a atu ki ai 'a e Fakafongonga 'o Tongatapu 5, ko e 'uhinga 'a e 'ikai ke lava ki ai ...

<005>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Sea: ...'Eiki Nōpele 'i he fakaafe ko eni fokotu'u atu pē 'a e Nōpele ke toe me'a pē 'o Fakafongonga'i e Fale Alea 'i fakataha *ACP-EU* 'omai he 'aho 25 'o Fepueli ki he 'aho 2 'o Ma'asi. Hangē pē ko e fakataha ko ē na'e 'osi lau atu kimu'a pea tali he Fale ni ko e fakataha ko eni 'oku *fully fund* ia he *ACP-EU* tukukehe e ngaahi *incidental*.

'Eiki Palēmia: Sea lava pē ke u tokoni atu pē Sea 'o kapau leva 'e 'ikai ke lava e Hou'eiki 'o me'a ai tau tali ai pē mo e Fika 5 ko e 'uhinga ke tali fakalukufua pē ai kae 'oua 'e toe foki mai ke toe fai ha faitu'utu'uni *it's an alternate* pē ki he Hou'eiki mālō Sea.

'Eiki Sea: Tali pē tākaki mai mei he 'Eiki Palēmia toe 'i ai ha me'a 'a e Hou'eiki ki he fakaafe ko eni. Kole atu ki he Kalake ke tau tali 'a e fakaafe folau fika 5.2 'etau 'asenita

fakataha pea mo e tĀnaki mai mei he ‘Eiki Palēmia ko ia ‘oku loto ke ne tali fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, Tulusi ‘Ileini Tei, Paula Piven Piukala, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili loto ki ai e toko 15 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali e fakaafe fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau hoko atu leva ki ha fika 6 ‘etau ‘asenita ko e lipooti ‘o e folau faka-Fale Alea ‘a ia ‘oku fakahū mai Hou’eiki ko e lipooti eni ‘e 7 ‘osi tufa atu ke mou me’a ki ai ‘a ia ko e kātoa e ‘ū folau ko eni na’e fakahoko ia ‘i he ta’u kuo’osi pea ‘oku ou fiefia ke u fakahā atu Hou’eiki ko eni ‘oku fakahū kātoa mai e ‘ū lipooti folau ke fakakakato’aki ‘a e ngāue ko ē na’e fakahoko.

Lipooti Folau Fika 2 ki he 2023

Lipooti Folau Fika 2 ki he 2023 fakataha’anga ‘a e kau Sea ‘o e Fale Alea mo e kau Kalake ‘o e ngaahi fonua ‘o e Kominiueli na’e fakahoko ia ‘i Kenipela, ‘Asitelēlia mei he ‘aho 3 ki he ‘aho 6 ‘o Sanuali 2023. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi fakahū mai’aki e lipooti.

Kalake Tēpile: ‘Aho 15 ‘o Sanuali 2023

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga

Fekau’aki mo e lipooti folau Fale Alea fika 1/2023 Kenipela, ‘Asitelēlia ‘aho 3 ki he 7 ‘o Sanuali 2023.

Ko u faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e lipooti folau faka-Fale Alea ki he fakataha’anga ‘a e kau Sea Fale Alea mo e kau Kalake ‘o e ngaahi fonua Kominiueli ‘a ia na’e fakahoko ‘i Kenipela ‘Asitelēlia ‘i he ‘aho 3 ki he 6 ‘o Sanuali 2023.

Faka’apa’apa atu

Fakamo’oni

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga

‘Eiki Sea: Kole atu pē ki he Kalake ke ne lau mai ai pē mo e Talateu mo e fakaikiiki ‘o e folau faka-Fale Alea.

Kalake Tēpile: ‘Uluaki ko e Talateu – ‘Oku fakahoko atu ‘i he lipooti ni ‘a e ola ‘o e folau faka-Fale Alea na’e me’a ki ai ‘a e Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga *Lord* Fakafanua. Ko e folau ko eni ke fakatokanga’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha’anga ‘a e kau Sea e Fale Alea mo e kau Kalake ‘a e ngaahi fonua Kominiueli ‘a ia na’e fakahoko ki Kenipela ‘Asitelēlia.

1. Puipuitu'a 'o e folau faka-Fale Alea.

'I he 'aho 13 'o Tisema 2022 na'e tali ai 'e he Fale Alea ke fakahoko 'a e folau faka-Fale Alea ki Kenipela 'Asitelēlia ki he fakataha 'a e fakataha'anga 'o e kau Sea Fale Alea mo e kau Kalake 'a e ngaahi fonua Kominiueli he 'aho 3 ki he 6 'o Sanuali. Na'e tali ai ke me'a atu 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga *Lord* Fakafanua pea muimui folau ki ai 'a e Tokoni Kalake Sione Vikilani ko e polokalama 'o e fakataha ni 'oku 'i he fakalahi 1.

2. Fakaikiiki 'o e folau faka-Fale Alea.

Na'e fakaava 'e he ...

<007>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile : he 'aho 4 'o Sanuali 2023 'a e fakataha'anga 'a e kau Sea 'o e Fale Alea mo e kau Kalake 'a e ngaahi fonua Kominiueli 'a ia na'e fakahoko 'i Kenipela 'Asitelēlia. Ko e fakataha ko eni na'e kau ki ai 'a e kau Sea Fale Alea mei he ngaahi fonua mēmipa 'i he Kominiulei pea kau atu ki ai mo e Fale Alea 'o Tonga. 'I hono fakaava 'a e fakataha na'e feme'a'aki ai 'a e kau Sea Fale Alea ki he ngaahi kaveinga felāve'i mo e kau Mēmipa Fale Alea, ko e mahaki faka'auha 'o e KOVITI-19 pea mo e tu'unga malu 'a e ngaahi Fale Alea.

Lolotonga 'a e ngaahi feme'a'aki ko eni, na'e me'a ai 'a e ni'ihī 'o e kau Sea Fale Alea ki he mahu'inga ko ia 'o e malu 'o e ngaahi Fale Alea, pea 'oku mahu'inga ke toe ope atu ki hono malu'i mo e kau Mēmipa Fale Alea. Na'e toe kau 'i he ngaahi kaveinga na'e tālāngā'i lolotonga 'a e fakataha 'a e tokanga ki he kau Mēmipa Fale Alea kuo mole 'enau ngaahi mo'uī lolotonga 'enau fakahoko fatongia.

Na'e 'i ai foki mo e tokanga ki he ni'ihī 'oku nau ngāue'aki 'a e *media* fakasosiale ki hono tāpalasia 'a e kau Mēmipá pehē ki honau ngaahi fale kae tautefito ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi fakamatala 'oku 'ikai mo'oni. Na'e fai hono siofi 'a e kaveinga ni koe'uhi ko e lahi 'o e fakamole fakapa'anga. 'Oku fiema'u ke fakahoko ha ngāue fakalao kiate kinautolu koe'uhi ko e ni'ihī ko eni 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi peesi loi he *media* fakasosiale, pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihī 'oku nau nofo 'i he ngaahi fonua muli.

'I he me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga *Lord* Fakafanua ki he fakataha'anga, na'a ne fokotu'u atu ke nau ngāue fakataha ki hono fokotu'u ha ngaahi veteki'anga, solova'anga ki he ngaahi faingata'a ni palopalema ni. Na'a ne me'a ko e palopalema lahi eni 'oku meimei fekuki mo e ngaahi fonua kotoa, pea 'oku mahu'inga ki he ngaahi Fale Alea ke nau tu'u fakataha ke fakafepaki'i 'a e palopalema ni. 'I he ngaahi fonua hangē ko Singapoa, 'oku 'i ai e ngaahi lao kuo fokotu'u ki hono ta'ota'ofi 'a e ngaahi faihia ko eni. Kae kehe na'e toe me'a 'a *Lord* Fakafanua 'o fakamanatu ki he fakataha'anga 'a e kei hoko 'a e feliuliuaki 'o e 'ea ko e faingata'a'ia mo e pole ki he ngaahi Fale Alea kae tautautefito ki he ngaahi Fale Alea 'oku lahi ke 'ahia 'e he ngaahi fakatu'utāmaki fakaenatula. Na'a ne fakatātā 'aki 'a e monuka 'a e Fale Alea 'o Tonga mei he saikolone fakatalopiki ko *GITA*.

Na'e me'a 'a *Lord* Fakafanua 'o fakataha mo e Palesitēni 'a e Senate 'o 'Asitelēlia Senatoa *Hon Sue Lines* pehē ki he Tokoni Sea 'o e Fale Alea 'o 'Aositelēlia *Hon. Sharon Claydon*. Lolotonga 'a e fakataha na'e fakamālō'ia 'e *Lord* Fakafanua 'a e Pule'anga 'Aositelēlia koe'uhi ko 'enau ngaahi tokoni fakapa'anga kotoa pē ki he patiseti, ngaahi tokoni ki he ngaahi

polokalama ngāue ki he feliuliuaki ‘o e ‘ea ki he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki kau ai ‘a Tonga ni pehē ki he ngaahi polokalama tokoni kehekehe pē. Na’e kau ‘i he ngaahi kaveinga na’e fai hono tālanga’i ‘a e Polokalama Ngāue Toli Fua’i’akau, si’isi’i ‘a e kau ngāue leipa fakalotofonua pea mo e ngaahi palopalema fakasosiale kehekehe pē ‘oku hoko he polokalama ko eni. Na’e toe me’a ‘a *Lord Fakafanua* ki he’ene tokanga ki he ni’ihi ‘o e kāinga Tonga ‘oku fakafoki fakapule’anga mei ‘Asitelēlia mo ‘ene fokotu’u ‘oku totonu ke siofi ‘e he ongo fonua ni e ngaahi palopalema fakasosiale ‘oku fakahoko ‘e he ni’ihi ko eni pea ke fai ha fetokoni’aki ai.

Ne me’a ‘a *Lord Fakafanua* ‘oku mahino mei he tu’u fakataha ‘a Tonga pea mo ‘Asitelēlia ‘i he ‘ikai ke nau tali hono ‘ohofi ‘e Lusua ‘a *Ukraine* ‘a e hu’unga taha ‘a e ngaahi taumu’a mo e kaveinga ngāue ki muli ‘a Tonga pea mo ‘Asitelēlia. Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o fakamālō’ia ‘a e kotoa ‘o e ngaahi kulupu ‘a’ahi fakapule’anga kotoa pē kuo nau ‘a’ahi mai ki Tonga ni mei he Pule’anga ‘Asitelēlia. ‘Oku mahino mei he ngaahi lakanga ‘o kinautolu ne nau kau mai ‘i he ‘a’ahi, ‘a e tokanga ‘oku fai mai mei ‘Asitelēlia ki Tonga ni. Na’a ne toe me’a ai pē ‘o fakaafe’i ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o ‘Asitelēlia, *Hon Milton Dick* ‘a’ahi mai ki Tonga ni pea na’e tali lelei eni ‘e *Hon. Milton Dick* ...

<008>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tēpile: ... na’e toe ma’u faingamālie ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea *Lord Fakafanua* ‘o fakataha mo e Sekelitali ‘a e Kautaha ‘o e Ngaahi Fale Alea ‘a e ngaahi fonua Kominiueli *Stephen Twigg*. Na’e kau ‘i he ngaahi kaveinga na’e fai hono tālanga’i ‘i he ngaahi founa ‘e malava ke tokoni mai ‘a e kautahá ki he Fale Alea ‘o Tonga pehē ki he’ene kau Mēmipa.

Kuo ‘osi lahi e ngaahi polokalama tokoni mei he *CPA* ki Tonga ni tautautefito ki hono fakalakalaka e ‘ilo mo e taukei ‘a e Hou’eiki Mēmipá pea pehē ki he kau ngāue ‘a e Fale Alea. ‘I he taimi tatau ‘oku nau fakalele foki mo e Fale Alea ‘a e To’utupu ‘a e Kominiueli ‘a ia kuo kau atu ki ai e ni’ihi mei Tonga ni.

Ne kau ‘i he ngaahi kaveinga ne fai ki ai ‘ena feme’a’aki ko e tu’unga fakalao ko ia ‘o e *CPA* ‘i Pilitānia.

Eiki Sea: Hou’eiki ko e toenga ‘o e lipooti ‘oku to’o kongokonga lalahi pē ngaahi kaveinga ko ena ‘oku ‘osi fakaikiiki atu ‘i he me’a kuo lau atu ‘e he Kalake ko e ngaahi fokotu’ú ‘i he peesi fika 7 ke tali e Lipooti Folau Faka Fale Alea Fika1/2023 pea mou fakatokanga’i pē ‘e Hou’eiki mei he peesi fika 8 ki he 10 e lipooti ko e ngaahi ‘īmisi tā pē mei he ‘ū fakataha ko ē ne fakahoko. Kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i pea mou me’a mai ko ia ‘oku fokotu’u atu e lipooti ke tali. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fonua.

Tokanga ki ha ngāue ke fai koe’uhi ko e lahi hono tāpalasia fakafō’ituitui Fale Alea he mitia

Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakafeta’i pē fakalaumālie lelei e Feitu’u na fakataha pea mo e folau lelei na’e me’a ai ‘a e Feitu’u na fakataha ‘i he kolomu’a ‘o ‘Asitelēlia

Ki'i me'a pē 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni 'a e me'a 'oku hā mai 'o ho'ata he 'uhinga 'o e ngaahi 'asenita 'o e fakataha 'Eiki na'a ke me'a ai na'e fai ai hono fakatokanga'i 'a e malu mo e ongoongo 'o e kau Mēmipa 'o e Fale Alea.

Ko 'eku fehu'i ko e taimi ni kuo lahi hono tāpalasia ho Fale pehē ki he fakafo'ituitui 'o e kau Mēmipa na'e toki 'i ai e tali tōmui ho Fale fekau'aki pea mo e folau fakafalemahaki e taha ho'o Mēmipa, ka kuo hanga he *media* 'o taki hala'i e kakaí fakataha mo e ngāue 'a e Pule'anga hono fakamā'opo'opo. Ko e taimi eni 'oku ava ai e 'a e Fale Alea 'a e tataki e 'uhinga 'o e ngaahi tu'utu'uni fakakonisitūtone pea ko e 'unu atu eni ki hono alea'i 'a e taha 'o e ngaahi lao mahu'inga ko e Patiseti 'a e Fonua na'a mo e lao kuo tau paasi he pongipongi ni. 'Oku lahi hono hivakava 'aki 'i he ngaahi *media*, ko e hā nai e me'a 'e lava ke fakanifo 'aki ho Falé ke fai hono fakangatangata ke toki ma'u 'a e ngaahi fakamatala totonu ke tukuange ki he kakaí he 'oku hoha'a e kakaí. Taha pē ia e ki'i me'a 'oku ou to'o mei he fakataha mahu'inga 'a e Feitu'u na ho'o me'a atu ki Kenipela ko e hā nai ha ngāue pē ko ha ma'u'anga *information* mei ho Fale ke 'ave ki he kau faiongoongo e fonua ke nau hanga 'o fakahoko ke mahu'inga mālie ki he kakaí kae 'oua 'e tuku ki he kakaí ke fai 'aki 'enau fakamatala he 'oku 'ikai ke fakalao ia 'a e ngaahi me'a 'oku faka'asenita'i mo e ngaahi me'a 'oku feme'a'aki ai ho Fale ni. Ko e ki'i tokanga pē ia Sea mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Fakamālō atu 'Eiki Minisitā 'o hangē pē ko e me'a na'e lau atu 'i he lipooti na'e 'i ai e tokanga makehe 'a e kau Sea ko eni e 'ū Fale Alea Kominiueli ki he *issue* mahu'inga ko ena pea 'oku 'ikai ke 'oku 'ikai ko ha me'a pē ia 'oku hoko 'i Tonga ni ka ko e palopalema 'i he 'ū Fale Alea 'o māmani 'o hangē ko e me'a na'e 'osi lau atu he lipooti 'oku 'i ai e lao 'oku lolotonga fakahoko 'i Singapoa 'oku ngalingali ko e solova'anga ia 'a e palopalema ko ia.

Ko e mo'oni'i e fo'i me'a 'a e fo'i *issue* ko eni 'i Tonga ni kapau te mou fakatokanga'i hangē pē ko e me'a 'oku ke me'a mai ki ai ko e tāpalasia ko eni e Hou'eiki Fakafofonga mo 'enau fāmilí kapau 'oku fai ha lea 'oku ta'efakalao 'i he *media* fakasōsiale pea mo e letiō mo ha feitu'u pē 'i tu'a he Fale Alea, 'uluakí 'o kapau 'oku nau maumau'i e laó ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke fai ai ha ngāue fakalao kia kinautolu. 'A ia ko e palopalema 'oku tau lava ke tali ui e ni'ihi ko ē 'oku nau maumau'i e laó ...

<009>

Taimi: 1055 – 1100

'Eiki Sea: ... ki he'etau laó. Ko e 'uluaki fehu'í pe ia 'Eiki Minisitā ko e me'a hono 2 'o kapau 'oku 'i ai ha lao 'oku fe'unga nai ke tali ui 'a e ni'ihi ko eni ki he lau ko iá pea 'oku si'isi'i ke tau sio 'oku hoko e me'a ko iá. 'A ia ko e taha pe tōnounou e laó ko e tōnounou hono fakahoko e laó. Pea 'oku ou tui ko e fehu'i ko iá ko e me'a ia e Pule'angá pea mo e 'Eiki Minisitā Laó ke ne to'o mai ha tali ki ai.

He kapau ko e tau'atāina pe ia 'a e ni'ihi ko eni 'oku tau faka'uhinga'i 'oku nau tāpalasia 'a e kakaí pea 'oku fakalao pē ia. Pea kapau 'oku 'ikai ke fakalao ko e hā e 'uhinga 'oku tuku ange ai ke hoko atu 'enau tā palasia 'a e ni'ihi 'oku nau hanga 'o to'o 'enau monū'ia.

Ko e *issue* ko eni Hou'eiki ko e me'a fakalao mo e me'a fakaivi ngāue. Pea 'oku tonu ke tau vakai ki he ngaahi va'a e Pule'angá hangē ko e Polisí mo e tafa'aki ko ia 'i he *MEIDECC* 'oku nau hanga 'o tokanga'i mo *regulate* 'a e *media* fakasōsialé. Pe 'oku tau ma'u 'a e ivi mo e

taukey pea mo e ngaahi kupu'i ngāue ke nau hanga 'o fakahoko e me'a 'oku tau faka'amu ke ne hanga 'o fakasi'isi'i hono tāpalasia'i 'o e Fakafofongá. Fehu'i mahu'inga 'okú ke 'ohaké, taha e ngaahi solova'angá tau vakai'i e lao ko ení 'i Singapoa he 'oku ngalingali 'oku ngāue 'i he fonua ko iá, me'a mai 'Eiki Palēmia.

Tui Pule'anga ke fakalelei'i lao lolotonga ke lava fakamahino ko e hia 'a e ngaue hala'aki mitia fakasosiale ke tāpalasia Fale Alea

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá, mo'oni 'aupito pe me'a 'oku fai ki ai e feme'a'akí 'a e ka 'oku sai pē 'a e tau'atāina ia ke fai e leá. Ka 'oku lea 'i he tau pehē pe 'i he fakangatangata 'oku 'ikai ke ne 'ova ai ki he ta'efakalao. 'Okú 'i ai pe ngaahi *case* Sea 'oku 'osi *refer* pe ki he 'ofisi e 'Ateni Seniale Sea.

Ka 'oku mau fakatokanga'i pe 'a e hangē ko e me'a ko ena 'okú ke me'a ki ai 'a e Lao fo'ou ko eni 'i Singapoá. Ke sio ke toe fakalelei'i 'a e laó ke mahino ko e hia 'a e fa'ahinga me'a 'e ni'ihi 'oku fai 'i he mītiá fakasōsialé.

Malava mo e tukuhifo e Fale Alea he ngaahi me'angāue lava ke malu'i 'aki Fale Alea

Sea ka ko e tu'u pē 'a e motu'á ni ia ko e 'uhingá 'oku 'i ai foki mo e mafai 'o e Fale Aleá. 'A e *contempt* 'o e Fale Aleá ko e 'uhingá 'o kapau 'oku fai ha taha ha me'a ke ne tukuhifo 'a e Fale Alea. 'E lava pe mo ia 'o 'omai ki he Falé ni ke ne faitu'utu'uni pe 'okú ne hanga 'o tukuhifo pe *contempt*. Hangē pe ko e *contempt of Court* 'a ia ho Falé Sea.

Ko 'eku ki'i vakai pe 'aku ia pe 'oku kei tu'u 'a e fo'i tu'utu'uni ko iá ka 'i ai ha taha, kau ai e kau Fakafofongá 'okú ne 'alu ia 'o tuku hifo e Fale Aleá 'o pehē mai 'oku hā mo hā mo hā. 'Okú lava nai ke to'o mai ia 'o 'omai ki heni ke faitu'utu'uni ki ai e Fale Aleá tukukehe 'a e founa fakalao ia ko ē 'a ē na'á ku lave ki ai 'anenai, mālō Sea.

'Eiki Sea: Mo'oni 'aupito e me'a 'a e 'Eiki Palēmiá pea 'oku ou tui 'oku kau ia he ngaahi 'isiū 'oku 'ohake lolotonga e *induction* 'a e ngaahi founa 'e lava ke fakahoko ai. 'O kau mai ki ai pea mo e hopo faka-Fale Alea, 'a ia 'oku fakapatonu ia ki he Hou'eiki Mēmipa e Falé pea mo e faka'ilo faka-Fale Aleá 'i he Lao Konisitūtoné. 'E malava pe ke mo'ua ha taha 'i tu'a he Falé ko ha'anau kolosi 'a e ngaahi monū'ia e Fale Aleá, Tongatapu 4, me'a mai.

Tui mahu'inga ange ke tau'atāina kakai ke vakai'i ngāue kau Fale Alea he ko e ngaahi lakanga fili ia

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá kae fai atu mu'a ha ki'i fakalavelave ki he 'isiū mahu'inga ko eni Sea. Tau tokanga kotokotoa pē foki ko hono 'uhingá ko e taimi 'oku tu'u lavea ngofua ai 'a e Fale Aleá mo e kau Mēmipá ki hono fakaanga'i ta'etotonu. Pe 'omai ha ngaahi fakamatala 'oku hala Sea, ka 'oku ou kau au 'i he tui Sea ko e, 'oku mahu'inga ange ke tau'atāina e kakai ke nau vakai'i 'etau ngāué. Ko hono 'uhingá pe 'oku fili kitautolu, ko e ngaahi lakanga fili pea 'oku totonu ke 'ata ki tu'a 'etau ngāué.

'Okú kau e motu'á ni ia Sea hono ngaahi fakaanga 'oku ou 'ilo pe 'e au 'oku mātu'aki hala. Ka 'oku ou fili ke tukuange, kau au hono tukuaki'i e motu'á ni Sea pea taha e ngaahi nusipepá pea na'e fai e 'eke kia nautolu ko fē taimi na'e fetu'utaki mai ai ke 'oatu ha lau. Hanga leva 'e

he faiongoongo ko eni ‘o faitaa’i, ‘a ia na’á ne *snapshot* ‘i he’ene telefoní e taimi na’e tā mai aí.

Ko e fika e motu’á ni mahalo ‘oku mea’i ‘e he tokolahi ko e 7770000 ko e fika ia ‘oku ‘asi mai ko ē he *snapshot* ko e 77700000 ‘a ia ko e ‘uhinga ia na’e ‘ikai ke tatangi ai e telefoní na’e hala ia, na’e ‘ova ia. Ka ko ‘eku tuku atu pe Sea ko e ‘uhinga ko e kongā ia e naunau e natula ‘o ha tokotaha ki ha lakanga fili pea mafai fakalukufua ‘oku pau ke pehē ia ...

<010>

Taimi: 1100-1105

Mateni Tapueluelu: ... ke ‘i ai ‘a e fakaanga, ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni’ihi ‘e ‘ova. Ka ‘oku hangē ko e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Palēmia Sea, ‘oku tu’uma’u pē foki ‘a e lao ia ko ia, *contempt* ‘o e Fale Alea, pea kapau ‘oku pehē ‘e ha ni’ihi ‘oku ‘i ai ha *contempt* ‘oku ‘atā foki, he ‘oku tu’u laumālie lelei ‘a e lao ko ia, ka ‘oku ou kau au ‘i he tui Sea, ka ‘i ai ha ni’ihi ‘oku nau maumau’i ha ngaahi lao lelei mo fakapotopoto ange ke ‘ave ki he Fakamaau’anga mo ha feitu’u kehe. Si’i ‘eku tui ‘a’aku ia ‘e ma’u ha fa’ahinga Fakamaau Totonu tau’atāina ‘i he Fale Alea fakapolitikale ko e ‘uhinga he ‘oku ‘osi fakafa’afa’ahi pē ia, ka ‘oku ‘atā ke kumi a e Fakamaau Totonu.

‘Oku ‘i ai mo e ngaahi Fakamaau Totonu ‘oku ou kumi ki ai Sea pea ‘oku ou ma’u fale’i fakalao mei Nu’usila pea ‘oku hokohoko atu ‘a e ngāue ia ko ia. Ka ko e natula ia ‘o e Fale Alea ‘oku pau ke pehē, fakaanga’i kitautolu a’u ‘a e motu’a ni ia ‘i he fo’i ta’u ‘e 8 ko eni ‘oku ou ‘i heni ai ki he ngaahi tapalasia kehekehe ka ko e kongā ia kolosi ‘oku ou tali kuo pau ke u fua, ko e anga ia sio mai ‘oku kehe ia mei he sio atú. Ka ‘oku ou fakamālō atu au Sea ‘i he fakataha mahu’inga ‘oku me’a ‘a e Feitu’u na ‘oatu ai ‘a Tonga mo e Pule’anga hotau fonua ni ki he ngaahi fakataha fakatu’apule’anga ‘oku lava ai ke kite mai ha ngaahi maama *arise* kehe ko e kongā ia ‘etau tupu. Ko e kongā ia ‘o e fakamālō Sea mo e ‘oatu ‘a e fakakaukau mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Taukave ‘ikai lava ke mapule’i faihia he mitia fakasosiale

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. ‘Oku ou tu’u pē Sea ke u tokoni ki he ‘isiu mahu’inga ko eni. Ko e *platform* ko eni ‘o e *social media* pe ko e *internet* he ‘ikai ke malava ke hanga ‘e ha taha ‘o fakalao’i pē puke he ko e fotunga ko ē ko ē ‘o e fa’ahinga tekinolosia ko eni ‘i ai ‘a e me’a ia na’e totonu ke ‘uluaki fakahoko ka ‘oku ‘ikai ke tali ia he *social media*, ‘a e me’a ko eni ko hono *identify* ‘a ha sino pē ko ha ‘akau. ‘Oku ou fa’a lave ‘i he me’a ko eni Sea ka ‘oku ou loto ke u tokoni ki he Fale ni, ke nau lava ‘o *rise above*, pea tukuange honau sino kapau ‘oku lea mai ki ai ‘a e kakai, kae ‘oua te tau nofo ‘o fa’u ha lao mole ai ‘a e taimi ka te u fakapapau atu he ‘ikai lava ha taha ‘o puke pē *control* ‘a e *social media*.

Tui ke fakalahilahi tokanga Fale Alea ki he lotu mo e ako ko e faito’o pē palopalema mitia fakasosiale

Ko e faito’o ‘o e me’a ko eni Sea, fai lelei pē ‘etau fatongia, ke pule’i lelei ‘a e tukuhau ‘o e fonua, pea ko hono faito’o ‘o e me’a ko eni ‘oku 2 pē fale maama, falelotu, faleako, feitu’u ia ‘oku totonu ke fakalahilahi ‘a e tokanga ki ai ‘a e Fale ni, he ka maama ‘a e kakai, te ne *eliminate* pē ‘e ia ‘a e me’a ko ē.

Ko e 'ai ko ē ke tau puke lolotonga 'oku 'ikai ke tau tokanga ke fakamaama 'a e kakai, ko e fakamole pē 'i siatamaki, he 'ikai ke tau lava, ko 'eku 'uhinga ia 'eku fakatokanga na'a mou 'oho 'i ha fa'ahinga fokotu'utu'u ka 'oku 'ikai ke *practicle pē possible*. Ko ia ai 'oku ou kole 'ave 'etau tokanga ki he ongo falemaama pea mou lava 'o kātekina 'o *rise above*, tukuange 'a e kakai ke tau'atāina.

Ko e faka'osi pē Sea 'oku ou fie lave ki heni, ke fakatokanga'i 'e Fale ni, ko e kakai 'emau pule ngāue. Ko e 'uhinga 'emau 'i heni ko e le'o 'o e kakai pē ko e fili 'a e kakai, 'oua 'e 'ai ha lao ke popula 'a e kakai, tautautefito ki hono fakailifia'i ka 'oku 'ikai ke malava 'ou poupou pē Sea ki he līpooti na'e fakahū mai mālō ē ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

Tui ko e me'a lelei e tau'atāina ka 'oku 'i ai pe hono fakangatangata

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e tu'u pē 'a e motu'a ni ke fakamālō ki he Feitu'u na 'i he fakataha mahu'inga ko ia na'e fai ki ai 'a e folau, pea mo e līpooti ko eni.

Ko hono ua pē Sea 'oku ou fie lave pē ki he me'a ko eni 'oku fai hono 'ohaké, fekau'aki pea mo e lao 'i he *social media*, mo e ngaahi fakangatangata mo e tau'atāina 'oku 'oange ki he kakai 'o e fonua. Sea ko e tu'u pē 'a e motu'a ni he ko hono 'uhinga ko e, neongo 'oku mau 'i he tēpile 'a e Kapineti, ka ko e kau Fakafōfonga kimautolu 'a e kakai na'e fili mai pē kimautolu 'e he kakai tatau pē. Ka 'oku ou tu'u pē ko hono 'uhingá ko eni, 'a e mahu'inga 'aupito 'a e tau'atāina 'oku totonu ke 'oange ...

<005>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...Ki he kakai ka ko e tau'atāina kotoa pē Sea kuo pau pē ke fai ai hono fakangatangata. Ko e tu'u ko ē 'a e Lao 'i he 'aho ni pea mo e *social media* 'oku mahino 'aupito 'a e ngaahi maumau 'oku hoko 'i he fonua ni pea 'oku 'ikai ko kitautolu pē 'i he tafa'aki faka-politikale mo hotau ngaahi sino kuo fai hono tāpalasia 'oku a'u ki he kau faifekau, 'oku a'u ki he kau ma'u tu'unga 'i he Pule'anga 'oku a'u ai pē ki he sōsaieti pea ko u fie fakamahino pē Sea 'a e poini ko eni 'oku 'ikai ko e politikale ko kitautolu pē 'i he Fale Alea. 'Oku fakapolitikale 'a e me'a kotoa 'i he lēvolo kotoa he sōsaieti pea ko e me'a pē 'oku fekau'aki mo e mafai 'oku ui ia ko e me'a ia 'oku fakapolitikale pē ko hono tāpalasia kitautolu 'oku tōfuhia kotoa kau ai mo e motu'a ni pehē ki he tēpile 'a e kakai mo e tēpile 'a e Pule'anga.

Poupou ke ngaue'aki Lao Singapoa ki he hao mo e malu e totonu kakai

'Oku ou tui pē au Sea ki he fokotu'utu'u ke 'i ai ha Lao ke fakangatangata'aki 'a e tau'atāina 'a e kakai he ko e Lao ia 'a natula kuo pau ke fakangatangata 'a e me'a kotoa, he 'ikai ha tau'atāina 'e tukuange 'e 'ikai fakapotopoto, 'a ia ke iku ke moveuveu ai e anga 'a 'etau nofo. Sea 'oku ou fie lave atu ki he Lao lolotonga 'a e fonua. 'Oku lolotonga mo'ua pē 'a e tokolahi 'i he *social media* 'i he 'aho ni he 'oku 'osi fakamo'oni'i 'oku mea'i pē 'e he Minisitā Lao pea mo e Fakamaau'anga kapau 'oku 'i ai ha faka'ilo lau'ikovi'i 'i he *social media* 'oku kei mo'ua

pē ‘o a’u ki he ‘aho ni ko hono tānaki pē ‘a e ‘ū *evidence* ko ia, he ‘oku ‘osi fakamo’oni’i ‘oku ‘osi seti mo e ngaahi *precedent* ‘i he Fakamaau’anga ‘o Tonga ni tatau pē ‘i he Fakamaau’anga Lahi mo e Fakamaau’anga Polisi kuo tau ‘osi mo’ua pē kakai ‘e ni’ihi ‘i he Lao Lau’ikovi’i ‘i he ngaahi Fakamaau’anga.

Ka ko u tokanga atu Sea ki he pehē ko ē ko ‘etau pule ngāue ‘io ko u tui tatau mo e Fakafofonga ko e kakai na’a nau hanga ‘o fili mai kimautolu pea ‘oku mau tali ui ki ai, ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga e fo’i tali ui ko ia ‘i he ‘ata fakapolitikale ke ne tāpalasia e toenga e fonua. Pea ‘oua mu’a na’a tuku e fakakaukau ko eni Sea ‘i he lau’ikovi’i mo e tāpalasia ke nofo pē ‘iate kitautolu ‘o faka’uhinga’i ko e politikale ko e tokotaha Fakafofonga Fale Alea ko e Minisitā ‘ikai tukuange ke fa’u e Lao he ‘oku lavea kotoa ai ‘a e ngaahi lēvolo he sōsaieti ‘o hangē pē ko e poini na’a ku ‘ohake kimu’a. Ko e me’a kotoa pē ‘oku fakapolitikale’i ‘oku ‘i he lēvolo kotoa ‘oku toe mamahi ange Sea ‘etau vakai he *social media* hono tāpalasia ‘a e kau faifekau kae pehē ki he toenga ‘o e ngaahi ma’u tu’unga ‘i he ngaahi me’a fakafāfili. Ko e Lao ko eni ‘oku ou poupou ki ai hangē ko e fakataha na’e fakahoko mo e lipooti ‘ikai ke ngata ai ko e hala fononga ko ena na’e fakahoko ‘e *Singapore* ‘oku totonu ke tau nga’unu atu ki ai malu’i ‘a e tau’atāina ‘a e fonua ‘i he lēvolo kotoa tukuange hotau sino pehē ‘oku tau ma’u tu’unga pē te tau ma’u mafai. Ko e fa’u ko ē e Lao ‘oku ‘ikai ke taumu’a kiate kitautolu ka ‘oku taumu’a ki he kakai fakalukufua ‘o e fonua ke nau malu pea hao ai ‘enau ngaahi totonu. Fakamālō atu Sea ki he lipooti kuo ‘omai pea mo e folau lelei na’e fakahoko mālō.

Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: Faka’osi pē Sea, Tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Oku mo’oni ‘aupito pē ‘a e mahu’inga ia ‘a e tau’atāina ka ‘oku sai ia ‘o kapau tene fokotu’u mai ko ‘emau hala ko ē ‘oku luoluo he Pule’anga ke mou tanu mai, ka ko e ‘ū kapekape ia mo e ‘ū alā me’a pehē mo e fakamanamana ‘oku ‘ikai ko e taimi ia pea ‘oku ‘ikai ko e feitu’u ia ‘e pehē ‘e ‘aonga ai, te ke fakamanamana koe ke ‘osi ‘a māmani he ‘ikai ke liliu ai ‘emau faitu’utu’uni ‘amautolu ‘o kapau ‘oku mau pehē ‘oku tonu, talanoa fakalelei ‘oku ‘ikai hano maumau mou ‘osi ‘ilo kotoa pē kau Fakafofonga e Fale ni ke ‘uhinga pē ke ‘oua te tau hoko tautolu ‘o kau atu ‘i he faka’ai’ai ka ‘i ai ha taha ‘oku kape mo ha me’a pē ki ha Fakafofonga hū atu e Mēmipa ia ko ia hā hā hā atu ...

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē mu’a kae fai pē mu’a fehu’i ai pē ki he Palēmia he ‘oku me’a mai ‘i he me’a ko ia. Mālō ‘Eiki Palēmia ‘e Sea ko e ... ‘oku mo’oni e Palēmia ko e konga mahalo eni ‘oku tō kitu’a e loto e kakai he taimi ‘oku nau kukuta ai ‘i ha’anau mamahi ‘i he sēvesi ‘oku fakahoko pea nau hanga ‘enautolu pehē pē ‘o ngāue hala’aki ‘a e tau’atāina ko ia, ka ko e hake ia ‘a e mamahi kitu’a Sea na’a ku fetu’utaki mai ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e Minisitā ko eni ‘o e *MOI*.

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu atu, Sea fakatonutonu atu.

Māteni Tapueluelu: ‘Oku ha’oha’o mu’a mahalo e Minisitā ko eni ko ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai. ‘Ikai ke ‘ilo pē ko e hā e me’a ke ne fakatonutonu.

Eiki Sea: Tongatapu 4 fakatonutonu ho fehu’i?

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku ou fakamālō pē au ki he Fakafofonga he tali ‘a e fakatonutonu tapu pē mo e Feitu’u na.

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea tapu mo e Kōmiti 'eiki. Sea ko e lotomamahi ia Sea ke ne fai ha fa'ahinga ngāue pehē Sea ko u tui au ko e me'a ia 'oku tonu ko e me'a fakafo'ituitui. Pea kapau leva 'oku hoko ha lotomamahi ha taha ke ne fai ha fa'ahinga ngāue pehē Sea, ko u tui ko e feitu'u hala ia 'oku 'alu ki ai. He 'oku tonu ke mu'a ia ki he Fakafofonga ke na fai ha'ana potalanoa pea kapau ko e lotomamahi ko ia 'oku tonu ke fa'u tohi ia 'omai ki he Pule'anga. He ko e me'a na'a ne fokotu'u mai Sea ko e lotomamahi 'i he founa ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku ai e founa ki ai 'oku 'ikai ko e *social media* ka u 'oatu ai leva 'a e ki'i me'a ko eni Sea.

Mateni Tapueluelu : Ko e ki'i fakatonutonu pē mu'a 'Eiki Minisitā, 'Oku ou 'uhinga atu au Sea he taimi 'oku toutou fai ai ha fetu'utaki ko e kumi mo'ui 'a e kakai ki he Pule'anga ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha *respond* mai, kuo 'osi hoko ia Sea. Tāfea e kāinga 'i Popua ko 'enau langa 'a e hala ta'e'i ai ha fakatafe fai atu 'a e kole hake 'a e vai 'o hū ia he 'u 'api mālō e ta'ema'u ha taha 'e he 'uhila he ko e 'uhinga ko e 'aisi 'oku tafe 'a e vai 'o a'u ki ai. Kole tu'o fiha 'ikai ke fai ha *respond* mai, pē ma'u ha tohi pē ko ha telefoni hala. kapau 'oku ou *frustrate* au ko e Fakafofonga pea huanoa 'a e kakai 'oku tautonu ai Sea. Ko e me'a ia 'oku hake ai e mamahi 'o e kakai 'o 'ai he *social media*

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea fakatonutonu atu. Ko e Fakafofonga ia ko eni Sea ko nautolu na'e Pule'anga ko ia. Ko e Fakafofonga ko eni ko nautolu na'e 'i he Pule'anga na'a nau tanu ai e hala ko eni. Sea pea ko e 'ai ke nau ō mai ke fakahoko 'a e ngaahi me'a ko eni Sea ...

Mateni Tapueluelu : 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha'ane poini Sea kuo tukuaki'i hala...ko e hala ia ko eni na'e tanu ia ...

'Eiki Palēmia : Kole atu mu'a ke tuku mai mu'a 'eku taimi 'aku ia...

'Eiki Sea : Kātaki Hou'eiki 'oku 'i ai me'a naunau heni ko 'eku lomi'i pē kuo mate ho'omou *speaker* ko au pē 'oku mo'ui. Ko u fakatokanga'i hake 'etau taimi taimi ke tau ki'i mālōlō. Mou fakamokomoko tau toki hoko atu 'anai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, *Lord* Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea tau mālōlō ko e taimi e 'Eiki Palēmia 'a ia na'e 'i ai e fehu'i mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 4 ko u tui pē 'osi mahino e 'uhinga 'ene fehu'i ka 'oku kei toe ho taimi 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Hangē pē ko e me'a na'e fai e lau ki ai 'anenai pea 'oku tau tui pē tautolu ki he tau'atāina kae fakangatangata pē ko e, ko u tui ko e me'a mahu'inga ia heni ke tau kau mo tautolu 'i hono tokanga'i mo tau pehē akonaki'i 'etau kaungā ngāue mo 'etau

kaungā kau kakai ‘oku nau, tau fakafofonga’i ko e ‘uhinga pē ke tau fai fakapotopoto ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ‘oku tau pehē ke tuku ‘a e fakaanga ko e fakaanga lelei ia ‘oku sai ia, ‘oku tokoni ia ke ‘uhinga ke fakahoko e fatongia. Pau leva ‘oku te a’u ‘o fu’u ‘ova ‘ete mamahi ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ai ke te kapekape ai hūfanga he fakatapu mo te hanga ‘o *threat* pē fakamanamana’i ha taha he ko e me’a ko e talanoa ko e me’a lelei. Hangē pē ko ia ‘oku mou ‘ilo’i kau ia he *process* ngāue’aki ‘i he Pasifiki ‘a e talanoa. Faingamālie ke takitaha vahevahe ‘ene fakakaukau hei’ilo na’a ma’u ai ha fakakaukau ‘oku toe lelei ange ka ko e anga pē ia e fokotu’u atu Sea ke tau faka’ai’ai pē ko e tautolu ke tau hanga ‘o tataki ‘a e ngaahi totonu’i me’a ‘oku ko eni ko ē ‘oku tau fa’u ‘o fakahū ki he ngaahi laó pē poupou pē ki he lelei fakalukufua hotau fonua pea ‘oku ou poupou atu ki he lipooti pea fokotu’u atu ai pē.

Vaea Taione: Sea.

Eiki Sea: Tongatapu8.

Tui Tongatapu 8 ‘e kamata mei Fale Alea ‘enau tataki ke fanongo mai ki ai kakai

Vaea Taione: Mālō e ma’u faingamālie Sea. Tapu ki he Palēmia tapu ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti tapu ki he Hou’eiki, fakatapu ki he Fakafofonga Kakai. Sea mālō mu’a e folau pea mālō e lipooti lelei ko eni ‘oku ‘omai ko eni. Na’e mei folau lelei pē ‘etau vaka Sea ka ko e toe kole hifo ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua. Kai kehe ko e me’a mahu’inga foki eni ‘oku tau talanoa ki ai ki he, ki he sio mai mo e fanongo mai ‘a e kakai ko eni ki he’etau tālanga ko ē heni Sea ‘e kamata ia heni. Ngaahi lao ko eni ‘oku pehē, pehē he ‘ikai ke lava ‘o ta’ofi *social media* ‘i Tonga ni ‘ikai ‘oku lava ia ‘e Siaina ‘o fai e me’a ko ia Sea. Ka ‘oku ‘ikai ke tau fiema’u ke tau a’u ki ai

<009>

Taimi: 1135 – 1140

Vaea Taione: ... ‘e kamata ia he Falé ni Sea, he tui e motu’á ni, kamata ia ‘ia mautolu, anga ‘emau lea, anga ‘emau le’o mo e *tone* ‘emau lea he mau lea he Falé ni. ‘E lau mai ‘e he kakaí e me’a tatau pē Sea. Ko e kaila hení Sea ki he faha’i ko ē hangē pe ha kaila hoku peito hūfanga he fakatapu. ‘E kamata ia he Falé ni Sea ‘a e fanongo mai e kakaí hangē tautolu ha, ko e fāmili eni, ko hoku fāmili eni he toenga atu ta’u ‘e 3 ko eni Sea. Pea ‘oku ou lau e taha kotoa pē heni ko hoku fāmili.

Kae tuku Sea ke u ‘oatu e ki’i me’a mahu’inga ko eni he fakakaukau ‘a e motu’á ni. Me’a mai e ‘Eiki Minisitā ‘a e taha ko ē ‘anenai fekau’aki mo e me’a ko e tali ui. Tui e motu’á ni Sea ko e tali ui ko ē motu’á ni he’eku fakakaukau lelei ki ai Sea. Ko e tali ui ‘a’aku ‘oku ‘ikai ke u tali ui au ki he kakai Sea. Fakamaau’i au ‘e he kakaí, fili au ‘e he kakaí ke u ha’u pea ko ‘eku tali ui Sea ‘oku fai ki he Feitu’u na, fai ki he Palēmiá, fai ki he’ene ‘Afió.

Kapau te tau hanga ‘o faka’eke e me’a ko eni ko e fehu’i ‘uluaki pe ‘e faí, ko hai e kakaí Sea. Ko e motu’á ni, ko e motu’á ni, kātoa tautolu ko e kakaí eni. ‘Oku hanga ‘e he fa’ungá ‘o ‘omai tautolu ki heni ki he sio mai e kakaí mo fanongo mai ki ai ‘oku kehekehe e tu’unga hení mo e tu’unga ‘i tu’á.

Sai, lave ma’u pē hoku tehina ko eni ‘a Tongatapu 7, Tō Folofola e Tu’í, Tō Folofola mai ‘A ‘Ene ‘Afió ke tau pehē mo pehē, ko fē me’a ‘oku fai ki ai e tali ui Sea kau ai motu’á ni. Ko ‘etau tali ui ia ē pea ko e tonú ē ‘oku tau tali ui ki he’ene ‘Afió ha’ana ‘a Tonga ní. Ko e ‘uhinga

ia Sea ‘oku tu’u ai e motu’á ni ‘o tala atú, ‘oku ou tui tatau pē ki he me’a ko eni ko e lau’i kovi’i mo e ngaahi me’a pehē ‘oku fai. ‘E lava ia ka ‘e kamata ia he Falé ni Sea ‘o tau hokohoko atu, mālō e ma’u faingamālie Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Mālo, me’a mai ‘a Tongatapu 1

Tui ‘oku malava he ngaue’aki tekinolosia ‘o ‘ilo’i faihia he mītia fakasosiale

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá mo e fakataha ‘eiki ni. Sea ‘oku ou fakamālō atu ki he fakataha na’á ke me’a ki ai mo e Fakafofonga ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Pea mo e fatongia e Feitu’u na pea ‘oku fai atu pē ‘a e talamonū.

Ko e me’a ‘uluakí ‘o hangē ko e me’a pe ko eni ‘oku lolotonga fai e feme’a’aki ki ai. Ko e mo’oni ‘oku uesia taautaha kitautolu pea ‘oku kau atu ai mo e fāmili pea mo ha taha ‘oku fai ha sio ki ai ‘a e kakai ‘oku tohi ‘i he *social media*. Mahu’inga ‘aupito, ‘aupito ki he motu’á ni ia ke tau tau’atāina ‘o fakahā ha taha pē ‘o e kakai ‘o e fonuá tau’atāina ‘i ha loto lao ‘e fa’u ‘e ‘ikai ke pōpula ki ai ‘a ‘ene tau’atāiná. Kae pehē ki he tau’atāina ‘a e tokotaha ko ē ‘oku tohi ki ai fekau’aki mo iá.

Na’e hoko pē ‘a e ngaahi me’a ia ‘i he motu’á ni ‘o ‘i ai e kakai na’a nau lea pehē mai ki he motu’á ni. ‘Oku mau fie pou pou atu pē ‘o lele atu ‘o muimui ho’o kemipeini ka ‘oku mau ilifia he te mau ‘asi pe mo koe kuo tala leva ia pea ‘e tāpalasia kimaautolu he *social media*. Ko e taimi ia ‘oku ‘ilonga ‘oku ‘asi ‘a e pōpula me’i he kakai ‘i he ngāue ‘a e *social media*.

Ko e mo’oni foki ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 7 ‘a e faingata’a ke fai hano kumi ‘o e kakai ko iá ‘o makatu’unga ‘i he *social media*. Pehē tokua ‘oku ta’emalava, Sea ‘oku malava pe ia. ‘Oku malava pe ia ‘i he ngaahi tekinolosia ‘o e ‘aho ní. Ko e taimi ko ē ‘oku hoko ai ha me’a pehē ki ha taha ke kumi ‘ene totonú ‘i he Fakamaau’angá ‘o tautau tefito ki he *social media*. ‘E malava pe ia ke kumi ka ‘oku ‘i ai hono ngaahi mafatukituki fakapa’anga ke totongi’aki e kakai ke nau ō fai ‘a e fekumi ko iá ‘o kapau ko ‘ete fekumi ki he Fakamaau’angá ki he fakamaau totonú. Pea ‘oku hoko pē ia, ‘i he taimi tatau pē ‘e kei fakataautaha pē ‘ia kitautolu ha fa’ahinga kuó te tuku atu ki he fakamaau’angá. Pea ko e me’a fakataautaha pē ia ‘o makatu’unga ‘i he lao lolotonga.

Pea ‘oku ‘i ai pe me’a ko e kole fakamolemole ‘oku hoko pē ia ‘o lava mai e fa’ahinga ‘o kole fakamolemole. Pea ‘oku fai pē hono fakamolemole’i ‘o e ngaahi me’a ko iá. Ka ‘oku tui ‘a e motu’á ni ‘oku mahu’inga e Lao ko eni he ‘oku ‘ikai ko e Hou’eiki Mēmipa pē ‘o e Fale Aleá ...

<010>

Taimi: 1140-1145

Tevita Puloka: ... Fale Alea ‘oku mei he ma’olunga taha ‘o e sosaieti ‘o a’u ki he ma’ulalo taha kuo nau ‘osi talaloto ko e uesia kinautolu ‘i he lao ko eni.

Tokanga ‘oku uesia anga nofo he sosaieti ‘i he polokalama ngāue toli

Sea ko e vakai hifo ki he me'a na'a ke me'a ki ai, na'e fai ki ai 'a e tokanga 'a e Feitu'u na 'i he feme'a'aki mo e Fale Alea 'o 'Asitelēlia 'a e uesia 'oku hoko 'i Tonga ni, pē ko e *labour force* 'a Tonga ni mo e ivi ngāue 'a Tonga ni 'o makatu'unga 'i he lahi 'a e folau 'i he toli mo e faingamālie ngāue ki muli 'a eni 'oku kau atu ai mo e ngāue 'i he ngaahi fale kakano' 'i 'anga manu hufanga 'i he fakatapu 'oku toe lōloa ange 'a e taimi ngāue ko ia. 'Oku uesia ia ai 'a e fonuá ai, uesia 'a e ngāue'anga 'o a'u uesia mo e sipoti ai. Ko e fiu hano kumi atu 'a e tamaiki na'e 'akapulu lelei kuo nau 'osi ō atu kinautolu 'i he toli. Pea 'oku uesia ai 'etau nofo he sosaieti, na'e mahino mei he līpooti 'a Tongatapu 2, 'a'ahi faka-Fale Alea, 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'oku nau ō 'o toli pea ko 'enau foki mai pē ko ē ki Tonga ni 'oku 'ikai ke nau toe ō nautolu 'o ngāue, ko 'enau nofo pē 'o tali ki he'enau toe fo' 'i folau hoko 'i he toli. Kau ia 'i he me'a 'oku mahu'inga 'Eiki Sea kuo 'ohake 'i he ngaahi palopalema 'oku hoko 'i he fonua ni 'o makatu'unga, pea kuo ke me'a ki ai kae pehē ki he Fale Alea na'a ke me'a ki ai hono 'ohake 'oku hoko ko e palopalema 'i he fonua ni.

'Oku ou fakamālō lahi atu Sea, pea mo e līpooti kuo lau 'o me'a ki ai 'a e kakai 'o e fonua kae pehē ki ho Fale 'Eiki 'oku ou fokotu'u atu, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

Taukave 'oku tau'atāina kakai ke lea mo fakahaa'i 'ene fakakaukau ka 'oku 'i ai pe hono ngata'anga

'Eiki Minisitā Lao: Sea, tapu mo e Sea, tapu mo e kau Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, pea fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, pehē foki ki he kau Hou'eiki Kapineti, mo e 'Eiki Palēmia.

Sea 'oku ou fakamālō atu 'aupito 'i he līpooti ko ia kuo 'omai pea mo e me'a ko eni ne fai 'a e hoha'a ki ai 'i he fakataha'anga ko eni, pea 'oku tataki pē kitautolu 'Eiki Sea kamata pē mei he'etau Konisitūtone, 'i ai leva mo e ngaahi lao koe'uhí ke ne hanga pukepuke 'a e ma'uma'uluta mo e melino 'a e fonua, 'i he 'ū naunau ko eni. 'I he kupu 7 ko ē 'etau Konisitūtone 'Eiki Sea 'atā, 'atā 'a e nusipepa kae 'oua te ke lau' 'i kovi me'a ia 'oku tapu, me'a ia 'oku talamai ko ē ke 'oua 'e fakahoko. 'I he kupu 8 'Eiki Sea 'i he taimi 'oku fai ai ha tohi tangi he 'ikai lava 'o faka'ilo 'a e kau tohi tangí ia ki he lau' 'i kovi' 'i, kuo 'osi fa'u pē 'e he kau fa'u lao 'o e fonua ni mei tuai 'a e me'a ke fakapukepuke 'aki kitautolu fakalukufua.

Pea 'oku ou tui ko 'etau taimi pē te tau nofo ai 'o tokanga ki he ngaahi fakangatangata kehekehe, 'ikai ko e 'uhinga ia ke te popula, ka te manatu' 'i 'ete tau'atāina 'oku 'i ai mo e tau'atāina 'a e tokotaha hoko mai, 'oku 'ikai ko 'ete tau'atāina pē, pea mo 'ete loto mamahi ke te manatu' 'i pē loto mamahi fakangatangata kia kita pē 'oua 'e toe 'ai ia 'i he *social media*.

Kaekehe Sea ko e kuonga ia mo e fāliunga 'o taimi tau a'u ki ai ka 'oku 'osi fa'u mai pē 'oku tau feinga ma'u pē 'a e Fale ni, pea mo e fonua ni ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni mo ha ngaahi lao ke ne lava 'o tauhi 'a e melino 'i hotau fonua ni. Pea 'oku ou tui ko 'etau lava pē 'o faka'apa'apa' 'i kotoa ia, tau sai pē kitautolu ia.

Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu 'a e līpooti ko eni ke tau tali ā ia, mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā Lao. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatapu atu mo e 'Eiki Sea, kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Sea ko e, ko ho'o līpooti 'i he peesi 1, 'i he palakalafi ko ia 3 mo e palakalafi 5, 'oku 'i ai 'a e tokanga ko ē ki ai...

<005>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'Oku hā ai 'i ho'o me'a ko ia 'i he Fale Alea ko ia 'o 'Asitelēlia 'o fekau'aki pea mo e monuka ko ia 'o e Fale Alea 'o Tonga mei he 2018 pea mo e tu'unga na'e 'i ai 'a e Fale ko hono 'uhingá ko e feliuliaki 'o e 'ea. Sea mo'oni 'aupito ko e Fale ko eni kuo 'osi a'u ia 'o ta'u 100 fale papa ko eni pea kuo tu'o lahi 'a e Hou'eiki kuo nau 'i he Falé pea kuo hā mahino mai ai 'a e me'a ko eni 'a e lelei 'a e fakava'e 'aneafi, neongo 'ene papá ka na'a ne tu'uaki 'a e fonua ni 'i ha ngaahi ta'u lahi pea toki hoko mai ko ē 'a *GITA* 'o monuka ai 'a e Fale Alea 'o Tonga mei he 2018 pē 'Eiki Sea ki he 2023 kuo pekia ai 'a e Hou'eiki Minisitā 'e 5 'i ho Fale ni pea tuku kitu'a ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'e 5 'i he vaha'a taimi pē ko ia mei he 2018 pē ki he 2023.

Te u hoko atu ki he tu'unga ko eni 'oku fai ki ai 'a e ...na'a ke me'a'aki 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e polokalama ko ē toli fo'i'akau pea si'isi'i 'a e kau ngāue leipa fakalotofonua pea mo e ngaahi palopalema fakasōsiale kehekehe. 'Eiki Sea, mo'oni 'a e me'a 'oku ke me'a'aki he ko e pa'anga hū mai ki he fonua ni 'oku fe'unga pea mo e 62 miliona ko e *GDP* ia 'oku hū mai mei he toli fua'i'akau, pea neongo 'oku hā mai mei he palopalema ko eni ka 'oku kei 'i heni pē hono 'ahia 'a e potungāue kae 'uma'ā 'a e fonua ni ke toe fakalahi ange 'a e ngaahi ngāue ko ē ki 'Asitelēlia kuo liliu 'a hono hingoa 'o ui ko e *Pacific Australia Labor Facility* pē ko e *Labor Mobility* ka 'i he'ene pehē 'oku fiema'u ai 'e 'Aositelēlia ke toe o ange 'a e tokolahi 'i he tafa'aki kehekehe hangē ko e langa fale pea pehē ki he kakano'i manu kae 'uma'ā 'a e ngāue ki he hōtele pea mo e *hospitality* 'oku toe hulu ange.

'I he lolotonga ni 'Eiki Sea faingata'a'ia 'a e fonua ko hono 'uhinga ko e tō ko eni 'a e fakatamaki fakaenatula 'a e mo'ungaafi kae 'uma'ā 'a e *tsunami* kae pehē ki he ngaahi tu'utu'uni na'e tala ki he fonua ni 'oku 'i ai 'a e Potungāue Mo'ui pea 'oku ne uesia ai 'a e tu'unga 'o e ma'u'anga pa'anga e fonua.

Ko hono 'uhinga ia 'oku ngāue'aki ai 'a e toli fua'i'akau pea neongo e palopalema 'Eiki Sea ka ko e ma'u'anga mo'ui pē eni 'oku ma'u fakalotofonua. Mo'oni e me'a 'oku me'a mai'aki 'e he Fakafofonga 1 uesia 'a e 'akapulu pea mo e ngaahi me'a pehē pea ko e ta'u eni ia 'e toli 'a e faingata'a'ia 'a e tokolahi 'ikai ke nau lava 'o ma'u ngāue kae 'uma'ā 'ikai ke nau lava 'o kau 'i ha ako ko hono 'uhinga ia 'oku nau fili ai ke nau folau 'i he toli fua'i'akau pea 'oku toe fakalahi 'a e tafa'aki ko eni. Ka 'oku ou fakamālō'ia atu ki he Feitu'u na ho'o 'ohake eni pea neongo e ngaahi tōnounou ka ko ia na'a ke toe fakahoko ki he peesi tatau pē 'a kinautolu ko eni ko ē 'oku fakafoki mai 'ikai ke u toe lave au ki ai 'a kinautolu ke fakafoki mai toe faingata'a'ia ange ai 'a e fonua, ka ko u fakamālō atu pea ko u fakahoko atu pē mea'i he Fale 'Eiki 'a e mahu'inga 'a e toli tukukehe 'ene tōnounou fakasōsiale mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālie poupuu atu fokotu'u atu ho'o polokalama me'a 'a'ahi pea faka'ofō'ofa ohoo'o ngaahi 'imisi 'Eiki Sea kehe e ngaahi 'imisi ia ko eni mo e taimi 'oku ke me'a mai ai mei taumu'a mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Taukave ko e ngaue'aki peesi pūloa he mitia fakasosiale 'oku faingata'a ke ma'u 'o faka'ilo hia

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu mo e kau Mēmipa ko u fie fakalave atu pē ki he me'a na'e hoha'a mai ki ai e Minisitā. Ko e 'uhinga 'eku fie tokoni Sea he fakakaukau ko eni ko e palopalema..

<007>

Taimi: 1150-1155

Paula Piveni Piukala : ... mo e kau toli ko e palopalema fakasosiale hangē ko e lau ko e fakamatala he lipooti. Ko e 'uhinga ia 'eku lave ko e 'u palopalemá 'a eni ko ē 'oku hoko 'i he *social media* ko e vaivai 'a e ongo fale maama.

'E Sea ka u ki'i hanga 'o huluhulu mai mu'a 'a e fa'ahinga *dimension* 'oku 'uhinga ai 'eku taukave 'oku *impossible*. Sea kapau 'e telefoni ha taha 'o lau ki ha taha lava ia. Kapau 'e ha'u ha taha 'o lea ki ha taha he *TV* 'o lea ki ha taha lava ia, kapau 'e lea mai he letiō lava ia. Ko e 'uhinga 'oku palopalema ai 'a e *social media* ko e me'a ko eni 'oku ui ko ē ko ē ko e pūloa. Sea na'a tau ma'u e fo'i māmani ko eni he vaotā na'e *co-exist* 'a e fa'ahinga 'o e tangata pea mo e tevoló pē ai. Na'a ku kei si'i hake au he taimi 'ohovale pē kuo pehē mai taa'i 'e he tevolo 'i me'a ka 'oku 'ikai ke tau lava 'etautolu 'o fa'u ha lao ke fakamo'ua'i 'aki 'a e tevolo ko e 'uhinga na'a ne taa'i 'a me'a. 'Ikai toe kehekehe mo e fo'i *platform* 'oku tau 'i ai.

Na'a ku lave ko e *social media* pē ko e *cyber world* ko e fo'i māmani fo'ou ia pea mo hono vaotā fo'ou ia. Ko e feitu'u pē te tau lava fakavetevete 'a e *evil* ko e ongo falemaama pē. 'Oku 'ikai ke tau palopalema tautolu ia hono lava 'o ma'u kapau 'oku 'i ai ha taha 'i he *social media* 'oku ne ngāue'aki hono *identity* mo e me'a 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia ai. Ko e palopalemá 'a e kakai 'a e kakai 'oku 'ikai ke lava *identify*. Ka ko e hā 'a e me'a 'oku tau hanga ai 'o fa'o 'etau fiefia honau kato. Ke nau lau mai pē pea te lotomamahi. Hā e me'a 'oku 'ikai ke fa'o ai 'etau fiefia hotau kato. Tuku ai pē ia 'e 'ikai ke ha'u ha taha ia 'o talamai kia au 'oku ou mata'i ngeli pea u toe 'alu au ia 'o sio he sio'ata ke u fakasio pē 'oku ou mata'i ngeli. 'Oku ou 'ilo pē hoku *reality* 'oku 'ikai ke toe *define* mai ia 'e ha taha. 'E 'ikai ke ha'u ha taha ia 'o *define* 'eku *reality* ke u hinga ai 'etau hoha'a. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia 'e mole noa'ia ai hotau ivi hangē ko ho'o lipooti Sea tōfuhia 'a māmani. Ko e fu'u *universal phenomena* ia kai ke tau toe lava kitautolu 'o mapule'i. Telia na'a fakakaukau ke tau fakatafe ha fa'ahinga visone 'osi 'i ai pē lao ia. 'Oku 'ikai faingata'a ia hono *prosecute* ha taha 'oku lau ki ha taha ka 'oku 'ilo'i ko ia. Ka 'oku ou talaatu 'i he *criminal offence, you must prove reasonable doubt* ko ho'o pūloa kai pē lava ia 'o ma'u. Pea kapau 'oku ke .. he 'oku *failure* 'a e fo'i *platform* ia pea na'e fai 'a e feinga Sea ke 'omai e ...

Fakahā Palēmia malava ma'u faihia ngaue'aki peesi pulia ke faka'ilo hia he mitia fakasosiale

'Eiki Palēmia : Kātaki Fakafofonga ko e ki'i fakatonutonu pē Sea. Ko e fakatonutonu ē 'anenai tuku pē ke tuku ke me'a e Fakafofonga ka ko e 'uhinga na'a takihala'i 'a e kakai 'o pehē ke nau fai pē me'a ko eni he 'ikai ke lava nautolu ia 'o faka'ilo. Na'e 'osi fakahoko ange pē ki he kau Mēmipa 'anenai na'e 'osi fai pehē kimu'a na'e 'osi faka'ilo. Na'e a'u ko e tokotaha

ia mei Nu'usila na'e pūloa mai ia 'o ne 'omai e *threat* pē ko e fakamanamana ki he taha e kau Taki 'o e Pule'anga kimu'a. Pea na'e fakatotolo'i fengāue'aki mo e Polisi Nu'usila pea 'ilo 'e tokotaha ko eni. Pea na'e fai leva e fua tautau pē ko e hā e tu'unga faka-*threat* 'o e tokotaha ko eni. Pea na'e pehē ai mahalo ko 'ene ki'i, na'e lotomamahi ha me'a 'o ne lau pehē. 'Oku 'ikai ha'ane teiteu tu'u 'a'ana ia 'e ala fakatu'utāmaki ai ki ha taha. Ka na'e 'alu pē kau Polisi 'o a'u tonu ki he 'api 'o talaange ki he tokotaha ko eni 'oku nau 'ilo ho'o me'a na'e fai ka ko e *warning* pē eni. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'oatu pē ki'i fo'i *case* 'e taha 'oku 'ikai ke 'ilo'i ia 'e he *public* ka ko e 'uhinga pē 'aku na'a takihala'i 'o pehē ke mou fa'iteliha pē moutolu he lau he 'ikai ke 'ilo'i moutolu. Lava lelei pē 'o 'ilo kae fuatautau pē ko e hā 'a e mamafa mo e mafatukituki ho'o me'a ko ia 'oku fai ha *social media*. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea na'e toki 'osi pē 'eku fakamatala 'oku 'i ai 'a e palopalema faka-*platform*. Ko e fakahoha'a na'e fai 'e he 'Eiki Palēmia ko e 'uhinga ia he 'oku mapule'i 'e Nu'usila ia 'a e *gateway* 'o e hū'anga mo e hū kitu'a. Ko e fonua ni 'oku tau *gateway* tautolu ki Fisi pea 'oku 'ikai ke faka'atā 'e Fisi ia 'a e *gateway* ko eni 'oku fai ki ai e talanoa...

'Eiki Palēmia : Sea kātaki pē Fakafofonga ko e fakatonutonu pē.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Palēmia 'o fakatonutonu,

'Eiki Palēmia : Ko e ki'i fakatonutonu pē Fakafofonga kātaki pē. Ko e 'uhinga pē eni ia ke fakatonutonu kae 'oua 'e takihala'i e kakai te nau fa'iteliha pē nautolu pea ta'e'ilo.

Paula Piveni Piukala : : Sea 'oku ou fakatonutonu atu ē 'oku 'ikai ko 'eku fakamatala ke nau fa'iteliha. Ko 'eku fakamatala

'Eiki Palēmia: Koe'uhi 'oku ke pehē 'e koe ia 'oku 'ikai ke ... tuku ke 'osi atu 'eku fakatonutonu Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fakamatala ke mahino 'a e fo'i *reality* ko ia.

'Eiki Palēmia : Ko e 'uhingá he 'oku ke pehē 'e koe ia 'oku 'ikai ke lava 'ilo. Na'e 'i ai mo e *case* 'i 'Asitelēlia Sea na'e ma'u mo e *IP address* ma'u mo e *street address*...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Palēmia: ... 'oku 'ikai ke pehē ko Nu'usila pē.

Paula Piveni Piukala: 'E 'e Sea 'oku 'ikai mahino ia ki he Palēmia 'a e me'a 'oku fakamatala ki ai.

'Eiki Palēmia: 'Io mālō 'aupito.

Paula Piveni Piukala: 'Oku mapule'i 'e 'Aositelēlia mo Nu'usila.

'Eiki Sea: Fakafofonga ko e taimi ko ē 'oku mo me'a mai ai mo me'a tahataha mai.

'Eiki Palēmia: Ko ia. Ko e fakatonutonu ia Sea ki he'ene pehē 'oku 'ikai ke 'ilo ko e 'uhinga pē ko e ngāue makehe ma'a Nu'usila pea ko e keisi eni 'e taha nau talaatu na'e 'i ai mo e keisi 'i 'Asitelēlia 'oku 'ikai ko e pehē ko Nu'usila pē.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou pole'i atu e Palēmia ke ne 'omai ha keisi 'i Tonga ni 'oku lava 'o *trace* 'o *identify*, hala he ko hono 'uhingá he 'oku 'ikai ke 'i ai ha *platform* heni.

'Eiki Palēmia: 'Osi ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku lava 'i Nu'usila lava 'e 'Amelika he 'oku nau mapule'i ...

'Eiki Palēmia: 'E ...

Paula Piveni Piukala: Na'e 'osi fai e fokotu'u ki he ...

'Eiki Palēmia: 'E Fakafofonga 'e lava lelei pē mautolu 'o ngāue'aki 'a Nu'usila mo 'Asitelēlia ke kumi ha taha 'i Tonga ni 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'i Tonga ni te ne lava 'o kumi, 'oua 'e 'ai ke pehē 'oku ke fu'u siolalo pehē mai ki he kau ngāue mo e me'a tau *IT* kotoa pē Fakafofonga pea 'oku kole atu ke ke 'ai 'ai lelei pē.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu atu e Palēmia 'oua te ne ngāue'aki e me'a ko eni ko e 'ai hake pē me'a talamai ko e siolalo 'oku ou fakamatala'i atu e fo'i *reality* ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: 'Alu 'o 'omai ha fo'i keisi 'i Tonga ni pea ke talamai ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ka au.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Fakafofonga Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Pea 'oku *impossible* ia.

'Eiki Palēmia: Fakale'ole'o si'i pē. 'Oku 'osi 'i ai e mo'ua he 'i he Fakamaau'anga.

Paula Piveni Piukala: Ko e mo'ua ia ka 'oku 'ikai ko e ngāue'aki e tekinolosia ko ena 'oku ke fakamatala ai.

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito.

Paula Piveni Piukala: Kae 'oua leva kuo tau fakafoki mai e *gateway* 'o tu'u he *Tonga Cable* 'omai e *server* ki ha *server* 'o e *social media* te tau toki lava 'o mapule'i e me'a ko eni.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu 'e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: He 'ikai ke lava.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu. Kapau te ke toe hoko atu pē ho'o kaikaila 'e sai pē.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu pē mu’a ki he Fika, fika fiha ko ā Fika 7?

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Taukave’i ko e me’a pē ‘oku mo’oni ‘oku me’a ‘aki ‘i Fale Alea

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea ko e Fale ko eni ‘oku ko e me’a ko ē Fale ko eni ‘oku me’a ‘aki pē me’a mo’oni. Ka me’a ‘aki ha me’a ‘oku ta’emo’oni ‘oku kau ia he ‘ulungāanga ta’etaau he Fale ko eni.

Paula Piveni Piukala: Ko u fehu’i atu pē ko fē me’a ‘oku ta’emo’oni ‘e ...

Lord Nuku: Tali si’i kae ‘osi ‘eku fakatonutonu pea ke toki fehu’i. Pea ke anga faka’apa’apa he Fale ni. He ‘oku ‘i ai hono Tohi Tu’utu’uni.

‘Eiki Sea ko ‘ene me’a hake ko ē ‘o pehē ‘oku te’eki ai ke ma’u ha keisi fakatatau ki he ‘ū *media* Sea, ‘osi ma’u ia. Ka ko hono founga ko ē ke ‘ave ai ekea’iloaa’ilo ka ‘oku ‘osi ‘ilo’i pē ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu ‘oua ekee pehē ‘oku ‘ikai ma’u. Ko e lekooti ko ia ‘oku ala ma’u pē ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e palopalema ia ko ē ko ē ‘a e ta’emaa’usia Sea ko u ‘uhinga atu ki ai.

Lord Nuku: Ko ‘eku, ko ‘eku fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ko ē ko ē ki ha telefoni.

'Eiki Sea: Kātaki Tongatapu 7 ‘oku te’eki ke ‘osi e fakatonutonu e ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu Sea ‘oku ‘ikai mo’oni ‘ene me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki he Fale ni. Ko e me’a ia ko ē he ko ‘ene pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke lava ‘o ma’u ‘oku ‘osi ma’u pē ia. Ka ko hono ngāue’i ko ‘ene pehē ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ke lava ‘o ma’u ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu ‘oku hala.

Paula Piveni Piukala: Ko u fakatonutonu atu e ‘Eiki Nōpele Sea.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Kapau na’e ma’u ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ave ai ki he Fakamaau’anga?

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ...

Paula Piveni Piukala: Kae ō mai ‘o longoa’a.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ‘oku hala, ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu he ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Fale ni ko e me’a ia ‘a nautolu ‘oku ngāue ki ai hono fakahoko atu ki he Fakamaau’anga. Ka ‘oku ‘osi lava pē he potungāue ko ē ‘oku nau ngāue ki ai ‘o *identify* ‘a e feitu’u mo e tokotaha ko ia he feitu’u ‘oku ‘i ai.

'Eiki Sea: ‘Io kātaki pē Hou’eiki koe’uhí ...

Lord Nuku: Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu.

'Eiki Sea: ‘Osi mahino ho fakatonutonu ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko ia ka ko e ‘uhinga ke ‘oua ‘e ngāue’aki e me’a ‘oku ta’emo’oni.

'Eiki Sea: Ko e sio ko e *issue*, Nōpele kātaki ‘oku ou lolotonga lea he taimi ni. Ko e *issue* ko e ‘uhinga ‘oku tau ki’i tōkehekehe he faka’uhinga ko eni e ma’u he ko e fakamalanga ko ē Tongatapu 7 na’a ne ‘uluaki me’a mai ‘oku te’eki ke ma’u ha taha ‘ikai ke lava ha taha ia ‘o ma’u pea fakatonutonu mai e ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘osi lava ‘i he fengāue’aki e Pule’anga Tonga pea mo e Polisi Nu’usila ‘o fakatotolo’i pea na’e ‘osi ‘i ai e ‘ū keisi na’e ma’u ‘o a’u atu ki he tu’afale e siana ko eni na’a ne hanga ‘o fakahoko ‘a e tohi ta’etaau ko eni fakatotolo ‘e he Pule’anga ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga ko u lolotonga lea me’a hifo ki lalo. Ua, me’a mai he ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘osi lava ‘o ma’u fakatonutonu mai leva ‘a Tongatapu 7 ko Nu’usila ia mo muli ‘oku nau ma’u e naunau ke nau hanga ‘o fekumi e tokotaha ke ma’u te’eki ai ke ma’u ha taha ia ‘i Tonga ni, fakatonutonu mai leva he Fakafofonga Nōpele ‘Eua ko ia ‘oku ‘osi lava pē ‘a Tonga ni ‘o fekumi ‘a e ni’ihi ko eni ‘oku pūloa holo ‘oku lava pē ‘a Tonga ‘o ma’u, fakatonutonu mai leva ‘a Tongatapu 7 ‘ikai ‘oku ma’u pē ia ka ‘oku te’eki ke ma’u ia ‘i fale hopo. Hou’eiki ‘oku tau ki’i tōkehekehe koe’uhí ‘oku ‘i ai e faka’uhinga ko e ma’u ko e lava ‘o a’u tonu ‘a e laó ki he tali ui tokotaha ko e tali ui ‘oku ma’u ai he tu’utu’uni e Fakamaau’anga ki ai.

Ko fē ma’u ko ē ‘oku tau talanoa ki ai Hou’eiki? Ko e ma’u ‘o mo’ua e tokotaha ko ē na’a ne fai e hū pūloa ‘i he social *media* pē ko e ma’u hono fakapapau’i ‘a e tokotaha na’a ne fakahoko e fo’i lau’i kovi?

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

'Eiki Sea: He ‘oku kehekehe e ongo ma’u koe’uhí kae mahino ‘a e feme’a’aki ka tau hoko atu.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea na’a ku lave ki mu’á ...

Lord Nuku: Sea. Ko ‘eku fakahoha’ a atu ki he ‘uhinga ko ē ma’u ‘a ē ko ē na’e ‘uhinga ‘a ē pē ko ē ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

Lord Nuku: ... pea ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o lave’i pe ko e hā ‘ene ‘uhingá ki he ma’ú. Ko ‘eku ‘uhinga ki aí ‘oku ‘ilo’i ‘a e tokotaha ko iá, ko hono ‘ai ko ē ko ē ke hoko atu hono founga faka’iló. Ko e founga ia ‘a ē ko ē *process* ko ia ‘oku tuái, ka ko hono ‘ilo’i ko e ‘ai ko ē ki he ma’ú ‘oku ‘ikai ke u tui ki he anga ‘ene faka’uhinga.

Paula Piveni Piukala: Ke u ki’i fakama’ala’ala atu pe Sea ai

'Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko ho kole tokoni kei taimi pe eni ‘a Tongatapu 7

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io ‘e Sea ko ‘eku ki’i kole pe ‘aku ia ki he Fakafofongá.

‘Eiki Sea: ‘Io ko eni ne tali pe ke ke me’a mai

Tapou na kuo taimi ke fa’u ha polokalama fakakomipiuta ke tau’i pūloa he mitia fakasosiale

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io Sea tapu mo e Feitu’u na kae pehē ki he kau Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Sea ko ‘eku fanongo pe ‘aku he tālangá pea ‘oku a’u mai ki he tu’unga ko e Fale fa’u Lao foki eni. Pea ‘oku hangē eni ia ‘oku tautau holomui meí he pehē ‘e ‘ikai malava ke tau lava ‘o fa’u ha lao. Ko hono ‘uhingá ke fekau’aki pea mo hono kumi ko hai ko ā ‘okú ne tui e pūloá.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu ‘a e Minisitā. ‘Eke angé ki he Minisitā pe te ne lava fa’u ha lao ke tautea’i’aki ha tēvolo.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oleva mu’a ke ‘osi ‘eku kolé, ‘oku tau mahino Sea ‘oku tā’imālie e Falé ‘i he ‘ahó ni. ‘Oku ‘i ai e kau mataotao heni ‘i he mala’e ‘o e IT Sea. Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘omai pē ‘e he ‘Otua e taimi mo hono me’a. Kole pe ‘a’aku ia he ‘oku ‘i heni e Fakafofonga Fika 7, ni’ihi he tēpile ‘a e Pule’angá. Na ‘oku lava pē ia ke fa’u ha *software* ke ne hanga ‘o tatala e pūloá ka tau lava ‘o sio atu he ko e taimi eni ‘oku totonu ke tau fakahoko ai ‘a e ngāue ka ke tokoni ki he kakai ‘o e fonuá Sea. Ko e ki’i kolé pe ia pe ‘e lava, mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 7 ‘oku toe ho miniti ‘e 3

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, ko e, mole ke mama’o ko ‘eku feinga ko eni ke ta’efai ha me’a pe faka’ai’ai e kakai. Ko ‘eku poini ‘eku hanga ‘o fakamaama e me’a ko eni ke *realistic* ke tau talanoa he me’a ‘oku *practical* mo *possible*. Na’á ku lave ‘anenaí ‘oku ‘ikai ke tau palopalema’ia tautolu he’etau lava ‘o *identify*. Tatau ai pe pe ko e *social media* pe ko e *media*.

Ko ‘etau palopalema he kapau te nau ngāue’aki ‘a e pūloá ‘a ē ko ē ‘oku fakahoa ko ē ko ē ki he tēvoló, faingata’a ke tau hanga ‘o puke ia. Ko e me’a ko ē na’e lave ki ai ko ē ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘Euá. Sea kapau kuo ma’u, tatau pe ia mo hono lava ‘o *identify* ka ‘oku ‘ikai ko e me’a ia ‘oku ou talanoa au ki aí. He ko ‘ete ma’u pe ko e ‘ave, ko e ‘uhinga e longoa’a, ko e ‘uhinga e lāungá ko e pūloá.

Ko ‘eku fehu’í te tau lava fēfē ‘o fa’u lolotonga ia ko e fo’i *platform* ‘oku malu’i ia ‘e he *social media* ke nau ma’u e *confident* ‘enau kau *client* ke lea mo tohi ‘enau fakakaukáu.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku pehē tau foki ki falelotu, foki ki faleako

‘Eiki Sea: Fakatonutonu me’a mai ‘Eiki Palēmia

Paula Piveni Piukala: Ke maama ‘etau kakai.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e aleapau e Pule’angá mo e *Facebook* ke ‘omai e fakamatalá. Pea kapau ‘oku ‘ave ‘a e, tau pehē ‘oku ‘ave ‘a e lau’i kovi pe ko ha

threat, ‘ave ki Fakamaau’anga, mai mei ai ha *court order*, ‘ave ki he *Facebook*, tuku mai ‘e he *Facebook*.

‘Ai pe ke ke mea’i pe ‘e he Fakafofongá ‘oku ‘ikai ke pehē ‘oku mau tangutu pe ‘o kūnima pē. ‘Oku ‘osi ‘i ai pe ngaahi me’á kae ‘oua tala *platform* - tapu’i, ‘oku ‘osi ‘i ai pe founa fakalao Fakafofonga. Ka u kole atu au ke fokotu’u atu ke tali ā ho’o līpooti Sea. Ko e fo’i talanoa eni ‘oku sai ke toe hokohoko atu. Fie fai e feme’a’aki e kau Fakafofongá ‘i he taimi ko ē ka toe ‘omai ai ha fakalelei ki ha lao pehé ni, mālō Sea.

Eiki Sea: ‘Osi mahino e feme’a’aki neongo na’e lahi e ‘ū me’a na’e ‘ohake he fakataha ko eni ‘i Kenipelá. Ki’i lahilahi ‘etau taimi he talanoa ki he pūloá pea mo e lava mo e ta’elava hili ko iá ‘oku ‘i ai e ni’ihi he kau Fakafofongá ‘oku nau tui ‘e ‘ikai lava e me’a ‘oku talamai ‘e he Pule’angá te nau lava. Ka ko e me’a te tau iku ki ai tau toki sio pe ki ai ‘amui pe ‘e lava nai pe ‘ikai. Ko e līpooti ena Hou’eiki ‘oku fokotu’u atu, kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali e līpooti folau faka-Fale Alea

Lord Nuku: Sea fakamālo atu pe Sea ki he me’a ko ena ‘oku fai ki ai e feme’a’akí. Koe’uhí ke pāloti pe koe ia ka koe’uhí ko e mole ‘a e taimi he’etau hanga ‘o fakamatala’i e me’a ko e pūloa. Kae ‘ikai mu’a ke tau nofo ‘i he ‘aonga ko ē ko ē ‘o e ngāue ko ē na’e fai ki he kakai ‘o e fonuá. Tuku e pūloa ia he na’e ‘i ai ‘ene *platform* na’e ‘omai ‘o fai ‘i Tongá ni ‘oku kei pūloa pē mo ia. Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘oatú

Paula Piveni Piukala: Ko e fa’ahinga malanga ē ko ē ‘oku fiema’u ke ta’ofi Sea

Lord Nuku: He na’e ‘i ai ha’o *platform*? ...

<010>

Taimi: 1205-1210

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a atu, tuku ‘a e *platform* tau foki mai ki he mo’ui ‘a e kakai ‘oku ma’u, tuku ‘a e faiongoongo ia he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e lao fakamāmani lahi ia ‘ikai ke lava ia ‘o ta’ofi.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu ‘a e Nōpele Sea. ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘i he’ene pehē ‘oku maumau ‘a e taimi. Ko e ‘ilo kotoa pē *knowledge*, ‘oku mahu’inga, mahu’inga ke tau *share* ‘etau fakakaukau, mahu’inga ke tau fanongo ‘a e kakai ki he’etau fakakaukau mo ‘ilo ‘a e me’a ko eni.

Lord Nuku: Sea, ko ‘ene malanga ko ē ‘Eiki Sea, ‘oku malanga ia ‘i he lolotonga ‘eku malanga.

Eiki Sea: Kātaki Tongatapu 7 kuo ‘osi ho’o taimi ko e taimi eni ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga pē ‘eku tokanga atu ‘aku ia ki hē, he ko e ngāue ko ē na’a ke me’a ki ai ‘i he fakataha ‘oku ‘aonga ia ki he kakai ‘o e fonua, ko e *platform* ko ē pea mo e ‘alu ko ē ‘a e *media* mo e me’a, ko e fo’i me’a mavahe ia pea mo e polokalama ko ē ‘oku ma’u ai ‘a e mo’ui Sea. Pea ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ko ē ki he motu’a ni, ‘oku ‘ikai te u tokanga au ki he ‘ene pehē ko ē ki he maumau’i ‘e he *media*, Sea, na’e ‘osi me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao ko e tau’atāina ‘a e Kele’a mo e me’a ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ta’ofi, ka ‘oku ‘i ai pē hono

ngata'anga, ka ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a atu, mole lahi hotau taimi 'i he pongipongi ni 'i he fo'i me'a 'oku 'ikai ke 'aonga ia ki he kakai 'o e fonua Sea, 'o fakatatau ki he polokalama ko ē toli pea mo hono ngaahi 'aonga Sea, mālō 'aupito.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai pē foki ke 'aonga 'a e mā ia Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: 'Ikai, fakamolemole Sea, ko 'eku hiki atu 'a'aku ia ko 'eku pāloti atu ki he ...

Lord Nuku: Ko 'eku fakahoha'a atú 'Eiki Sea kātaki fakamolemole tuku 'a e lea ta'e'uhinga, ka 'oku 'ikai ke 'aonga 'a e mā, tuku 'a e lau holo.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele, tau hoko atu ki he pāloti, toki fai ho'omo feme'a'aki fakafo'ituitui 'i he'etau mālōlō 'i he 12.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ko ha'aku me'a fakafo'ituitui ko 'ene lea mai he Fale ni. Ko e Fale ni 'oku 'ikai ke fai ai ha 'ai' ai noa'ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'ene tala 'oku 'ikai ke mahu'inga eni, 'a e 'ilo. Ko e 'uhinga ia 'eku lea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 me'a hifo ki lalo. Hou'eiki te tau pāloti.

Mateni Tapueluelu: Poupou Sea.

Pāloti 'o tali Lipooti Folau Faka-Faka Fale Alea fika 1/2023

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Līpooti Folau Faka-Faka Fale Alea fika 1/2023, 'i Kenipela, 'Asitelēlia fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, loto kotoa 'a e Hou'eiki ko eni ki ai, ko e toko 16.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e lava ia 'a e 'uluaki līpooti 'i he līpooti 'e 7, 'oku ou faka'amu pē 'e toe ki'i nounou 'etau feme'a'aki he 'ū līpooti ko eni, koe'uhí he 'oku ki'i lahilahi 'etau ngāue Hou'eiki. 'A ia ko e līpooti hono hokó ko e Līpooti Folau Fika 2/2023, fakataha 'a e kulupu tekini'ale 'a e konifelenisi 'a e ngaahi Fale Alea 'o e 'Otumotu Pasifiki, pē ko e *PIPG*, ki Papeete, Tahiti mei he 'aho 6 ki he 'aho 7 'o Sepitema, 2022. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai 'a e tohi fakahū mai 'eku līpooti.

Līpooti Folau Faka-Fale Alea Fika 2/2023

Kalake Tēpile: (Lau 'a e Tohi Fakahū 'o e Līpooti)

‘Aho 24 ‘Okatopa, 2022

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,

Re: Fekau’aki mo e Līpooti Folau Faka-Fale Alea, fika 2/2023, ki Papeete, Tahiti.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu’a e Līpooti Faka-Fale Alea, ki he fakataha ‘a e kulupu tekini-kale ‘a e konifelenisi ‘o e ngaahi Fale Alea ‘o e ‘Otumotu Pasifiki, *PIPG*, ‘a ia ‘oku mēmipa ai ‘a Tonga. Na’e fakahoko ki Papeete, Tahiti mei he ‘aho 6 ki he 7 Sepitema, 2022.

Faka’apa’apa atu,
Lord Fakafanua. (*Fakamo’oni*)
‘Eiki Sea, Fale Alea ‘o Tonga.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga’i hifo ko ‘etau taimi ‘oku toe pē miniti pē taha pea tu’utu’uni ke tau toloi ki he 2. ‘Eiki Palēmia me’a mai.

‘Eiki Palēmia: Sea, fokotu’u atu ai pē ke tau pālōti ai leva ‘a e līpooti ko ena, he ko ena ‘oku toe pē miniti ‘e taha, mālō.

‘Eiki Sea: Te u kole pē ki he Kalake ke ne lau mai ‘a e fokotu’u he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi makatu’unga heni ke fakatokanga’i ‘e he Fale, ‘a ia ko e peesi fika 8, ngaahi fokotu’u.

Paula Piveni Piukala: Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu ke tau mālōlō, tau toki foki mai ki he līpooti, kae ‘oua ‘e fakatahamuhamu’i he ‘oku mahu’inga.

‘Eiki Sea: Ko eni ‘osi ‘etau taimi, toloi ‘a e Fale ki he 2.

(Na’e toloi Fale ki he 2 Efiafi).

<005>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Ko e toloi mai e Fale mei he 12 ke hoko atu ‘etau fakataha fekau’aki pea mo e līpooti ‘o e folau faka-Fale Alea ‘aitemi, ‘asenita fika 6.2, ‘a ia ko e Līpooti Fika 2/2023. Ka kimu’a pea tau hoko atu he ‘asenita ‘oku ‘i ai e me’a kehe fekau’aki eni pea mo e tohi tangi na’e ‘osi lau ‘i Fale Alea ni he ta’u kuo ‘osi, ‘a ia ‘oku lolotonga fai e ngāue fakatatau ki he Tu’utu’uni e Fale. ‘E līpooti mai ‘a e ola ‘o e ngāue ko ia ‘oku lolotonga hoko atu ‘i he vaha’a ‘o Tongatapu 5, Tongatapu 1 pea mo e ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi. ‘Oku ‘i ai e, na’e fakahā mai ‘oku ‘i ai e me’a ke līpooti mai ki he ngāue ko eni ki he Fale te u tuku e taimi ki he Fakafofonga Tongatapu 1.

Lipooti ola ‘o e ngāue ki he tohi tangi kau *contractor* he langa fale tsunami

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea mo e fakataha ‘eiki. Hangē pē ko e me’a ko ena Hou’eiki ‘oku me’a mai ki ai e Sea, pea na’e mahino pē ‘i he kamata’anga ‘o e Fale ni ‘i he

uike ni ‘a e tokanga ‘a e Sea ki ai, ‘a ia na‘e me‘a mai‘aki pē he ‘Eiki Minisitā ki he Potungāue Ngaahi Potungāue Lalahi.

Sea pea mo e fakataha ‘eiki ko e ‘aho ni eni ‘a ia na‘a mau faitu‘utu‘uni pē ki ai pea mo e Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 pea mo e Minisitā Potungāue Ngaahi Ngaue‘anga Lalahi, ‘oku tukuhifo e ngāue ki he *PMU* pē ko e *Project Management* ko e *Unit* ‘a e Pule‘anga pea ko e *MOI* ‘oku nau fakalele ‘a e ngāue mei he kamata‘anga. Pea kau atu ki ai mo e ki‘i motu‘a ‘enisinia ‘a ia na‘a ne fakafofonga‘i mo fa‘u pea mo fai hono ‘esitimeti ko ē ‘o e ngāue ‘a e kau tohi tangi na‘e fakahū mai ki he Fale ni. Na‘a ma toe fakakaukau pē mo e Fakafofonga Tongatapu 5 ke fakakau atu ha tokotaha tau‘atāina ki he ngāue ko eni ‘a eni na‘a nau kamata ‘aneuhu. Pea ‘oku ma‘u atu ai pē ki‘i motu‘a *quantity surveyor* ‘oku kau atu ko e tokotaha tau‘atāina ia.

Na‘e ‘osi lava ‘enau fakataha ‘anenai, ‘oku ‘i ai ‘enau ngāue ‘oku nau hoko atu ki ai ke fakapapau‘i ‘a e *bill of quantity*, lahi ‘o e naunau mo e ngaahi me‘a na‘e ‘osi kamata pē ‘e he motu‘a ni kae pehē ki he Fakafofonga Tongatapu 5 pea mo e kau tohi tangi. Ka ko e tu‘unga ia ‘oku ‘i ai e ngāue, ko ‘enau fakafuofua he ‘oku kei hoko atu pē ‘a e fatongia ‘o e tu‘unga mātu‘a ngāue ‘i he Pule‘anga pea pehē ki he *PMU*. He ‘oku ‘ikai tu‘u e ngāue langa ‘oku kei lele pē, te nau ki‘i femou‘ekina mahalo he kamata‘anga ‘o e uike kaha‘u ka ‘oku ‘osi ‘i ai e me‘a kuo tufa mai kia nautolu ‘i he mape ko ē na‘e langa kae pehē ki he *BOQ* ‘a e Pule‘anga.

Pea ‘i he taimi tatau ko e ongo mātu‘a ko eni e ki‘i motu‘a fakafofonga ‘o e kau tohi tangi ko e ‘enisinia pea mo e ki‘i motu‘a ‘oku ngāue tau‘atāina ki he alea ‘oku fai ‘enau ngāue. Pea ko ‘enau, ko e, na‘a nau fakahoko mai ki he motu‘a ni ‘anenai te nau feinga ke maau ‘a e ngāue ko ia ia ki he Falaite kaha‘u. Pea toki ‘omai ia ki he lipooti mai ki he ‘Eiki Minisitā kae pehē ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 mo e motu‘a ni kae pehē ki he Fakafofonga ‘o e ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu. Ko e tūkunga ia ‘oku ‘i ai ‘i he ‘aho ni Sea ‘a ia kuo tukuhifo ki he mātu‘a ko e ngaahi me‘a fakatekinikale kotoa pē ke hoko atu ‘enau ngāue mālō.

‘Eiki Sea: Mālō me‘a mai Tongatapu 5.

Fokotu‘u ki ha founa ngāue ke ngāue‘aki ke vakai‘i ngaahi lipooti fakata‘u

‘Aisake Eke: Tapu ki he ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou‘eiki Fale Alea. Ko e ki‘i me‘a kehe pē eni ia ‘e taha makehe mei heni. Sea ‘oku ou muimui atu pē ‘a e founa ngāue lelei ‘oku ke me‘a mai ‘i he ‘aho ni ‘a ē ko eni ‘ave ‘a e ngaahi lao, ‘ū Tu‘utu‘uni ke fai ‘a e vakai ki ai ‘a e kau ngāue koe‘uhī ke lelei, ke tonu ko ē ‘ū lipooti koe‘uhī ‘oku ‘i ai e ngaahi, ‘a e ngaahi Tu‘utu‘uni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fehalaaki ai faka-Tonga, fakapālangi. Ka ko u fokotu‘u atu pē Sea ko e me‘a tatau ia ‘eku vakai hifo ki he ‘ū *annual report* ko ‘eni ...

<007>

Taimi: 1420-1425

‘Aisake Eke: ... ‘a e palopalema tatau ‘a e lahi e ‘ū fakatonutonu, ‘oku, pea ‘oku lahi.

Pea ‘oku ou kole atu au Sea fakamolemole ko e hā ha tu‘utu‘uni ke fou mu‘a mo e ‘ū lipooti ko eni ki he kau ngāue. Ke nau lava ‘o vakai‘i pea nau fefoki‘aki ai mo e ngaahi potungāue koe‘uhī ke tonu. Ko e taimi ko ia ‘oku ha‘u ai ki heni ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha‘atau palopalema

ia 'atautolu. Ka 'oku ou 'ohake pē au 'oku lahi 'aupito 'a e me'a ko ia, kai kehe Sea ko e ki'i fokoutua pē ia ko e ki'i fakahoha'a pē ia Sea mālō.

'Eiki Sea : Kātaki pē Tongatapu 5 ko 'etau 'asenita fika 7.8, 9, 10,11,12, 13, 14 ko e ngaahi Lipooti *Annual Report* eni. Kātaki 'o ki'i hulu'i mai ange pē ko e fē 'ū lipooti ko eni ke toe fai hano vakai'i.

Fokotu'u ke toe vakai'i kotoa ngaahi lipooti fakata'ú ke fakasi'isi'i e fakatonutonu

'Aisake Eke : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea Sea. Ko u fokotu'u atu 'e au kātoa 'a e 'ū lipooti ka u ki'i lave atu pē au ia hangē ko eni ko e lipooti ko eni fika 1 hake *MEIDECC* ko 'eku ki'i fakatātā pē eni. Ko e 'uluaki, lipooti ia ko eni 'oku 'ikai ke ne fakafika ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakafika tēpile ia mo e 'ū *figures*. Ko e 'ū tēpile kātoa 'oku anga foki 'a e fa'u ko ē 'o e lipooti, tēpile 1, 2, 3 koe'uhi ke te lava, 'oku 'ikai ke fakafika ia. Pea ko e 'alu ko ia ki he fanga ki'i *diagram* mo e me'a 'oku 'ikai ke fakafika mo ia ia.

'Osi ko ia Sea pea 'oku 'i ai leva pea mo e ngaahi peesi ai. 'Uluaki ko e ngaahi peesi 'oku 'ikai ke faka-Tonga'i 'a e fakapālangi 'a e, ko e konga faka-Tonga 'oku 'ikai ke faka-Tonga'i kakato ia. 'Oku ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku ha'u pē mei he fakapālangi ia 'o ha'u faka-Tonga 'oku fakapālangi pē ia. Pea ko u lau atu leva e peesi peesi 5, peesi 14 'oku 'i ai mo e fehalaaki ia he peesi 19 ko e ngaahi fika. Ko e fika peesi, ko e peesi 53 'oku 'i ai 'a e fika ia 'i he pālangi kae kehe ia 'i he faka-Tonga.

Ko e peesi 60 ko e faka-Tonga ia 'oku *English* pē 'a e faka-Tonga ia. Peesi 80 'oku 'ikai ke fakafika ia. Peesi 81 'oku 'ikai ke faka-Tonga'i ia. Peesi 88 – 97, peesi 103, peesi 105, peesi 113-135, 137, 167, 174, 199, 211, Sea te u toe lau atu pē pe tuku ā. Ko 'eku 'oatu pē fakamolemole ko u, sai, 'oku 'ikai, ka ko e lahi ko ē 'a e 'ū me'a ko eni Sea. Mahalo 'oku toe ha fo'i peesi ia 'e 30 Sea ka ko 'eku 'oatu pē fakamolemole Sea. Ko e faka'amu ko u fiefia lahi au he founga ngāue 'oku ke me'a mai ke lava hono vakai'i.

Pea 'oku ou kole fakamolemole pē Pule'anga he me'a ko eni. Ko e me'a eni 'oku hoko, mahalo na'e pehē pē he taimi na'a mau ngāue ai mahalo na'e pehē pē hei'ilo. Minisitā ko u tui Ngaahi Me'a Lalahi mahalo na'e, pē na'e pehē pē ia, 'a e 'ikai ko ē ke vakai'i. 'A ia ko e tui ko e me'a 'oku hoko 'oku pehe ni. 'Alu pē ko fē ki'i va'a ko ē he potungāue 'oku ne teuteu e lipooti, ha'u pē ki he Pule Ngāue, 'ikai ke toe hanga 'e he Pule Ngāue ia 'o toe vakai'i. Ha'u ki he Kapineti 'ikai foki ke toe 'i ai ha taha ia he Kapineti te ne toe vakai'i. Pea ko e si'i ha'u ki Fale Alea ni kuo pau foki ke mau vakai'i.

Tui 'oku tō lalo tu'unga ngāue kau ngāue fakapule'anga he 'ikai ke tonu lipooti hū mai ki Fale Alea

Pea 'oku ou tui kuo a'u ki he tu'unga 'oku ou kole fakamolemole atu he ngāue'aki e lea ko eni. 'Oku 'ikai, ko u tui kuo tō lalo 'a e ngāue fakapule'anga, he 'ikai ke nau tokanga ki hē. Kapau, hangē 'oku nau 'ai ma'ama'a ka 'oku tau ongo'i pē foki, ka ko e faka'amu pē eni ia koe'uhi ko e kau Minisitā ke uki 'a e kau ngāue ko u tui 'oku nau ma'u 'a e taukei. Ko e 'uhinga ke feinga'i ke tonu e me'a pea ha'u ki hē. Kae kehe ko e ki'i fokotu'u pē ia Sea mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

‘I ai tokanga pe kuo ma’u ‘a e *BOQ* mei he Potungāue *MOI*

Lord Tu’ivakanō : Sea tapu pē mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā ‘a e, ka koe’uhi pē ko e me’a ‘a e Fakafofonga Fika 4. Fakafofonga manatu’i pē ko e taimi KOVITI eni pea ‘oku nau kei puke he KOVITI ‘oku te’eki ai ke, ka ko e me’a ia ‘oku ui ko e ‘ai’ai noa’ia. Ka ‘oku ai leva ha me’a pehē pea ‘oku tonu ke fakafoki, ‘oku ‘ikai tonu ke hoko e Fale ko eni ke ‘omai ke tau fakatonutonu eni he ‘oku ‘ikai ko ha, pē ko e ‘ave ki he komiti ke nau fai e ngāue ko ia pea toki ‘omai ki heni.

Sea ko ‘eku, ko e ‘ai pē ke u fehu’i ki he Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu na’e ‘ikai ke fu’u mahino kiate au. Ko e fakataha ko eni ‘oku, ‘e Fakafofonga ‘oku ‘osi fakapapau’i mai ‘e ‘omai ‘enau *BOQ*? He ko e, Sea he ko e me’a ko eni na’e talu ia mei mu’a pea na’e fekau ke fakataha ‘a e kaume’a ko eni pea ko e tu’o fiha eni ‘a e fakataha ‘oku ‘ikai pē ke ‘omai ‘a e *BOQ* ia ‘a e Pule’anga. Ko e me’a ia ‘oku tau lōloa ai he ‘aho ni. Ko eni ‘oku toe talamai ke ‘ai ki he Falaite uike kaha’u, fu’u lōloa e ...

<008>

Taimi: 1425-1430

Lord Tu’ivakanō: ... Falaite uike kaha’u ia. Na’e tonu ko e me’a ko eni ke ‘osi pē fo’i ‘aho ‘e taha pē ‘aho ‘e ua pea tonu ke fakafoki mai he ko e lōloa ko eni ko e ngāue ‘a e Pule’anga. Ka ke ki’i fakamahino mai angé pē ko e, ‘oku ‘omai ‘enau *BOQ* pea ka ‘ikai mahalo ‘oku sai ke tuku e fakataha kae ...

Tali ki he ‘isiū fekau’aki mo e *BOQ* mei he Potungāue *MOI*

Tevita Puloka: ‘Io Sea ko e, ko e me’a na’e fakahoko mai he ki’i motu’a tau’atāina ko eni na’a ma kole mo Tongatapu 5 ke kau atu he fakataha, na’a nau, na’a nau sio ki he mape sio ki he ‘esitimeti na’e ‘omai ‘e he kau tohi tangí. He na’e ‘i ai pē fanga ki’i feliuliaki ‘i he mape mo e mape ko ē na’e langá pea ‘oku nau toe sio fakapapau’i e me’a ko ia. Ko e me’a ko eni na’e mahino ‘i he, na’e, na’e fakahoko mai, ‘io, ‘oku ‘e ‘omi he ‘aho ni ‘e he Pule’anga ‘a e mapé, mape totonu ko ē ‘a ē ‘oku ‘uhinga ‘e fai ai ‘a e fakatonutonu pea mo ‘enau *BOQ*. ‘I he taimi tatau ko ‘ene ma’u ‘a e ongo ‘a e mape mo e *BOQ* te na toe foki ‘a e ‘enisinia na’a ne fakafofonga’i e kau tohi tangí ‘o fai ‘ene ngāue mo ‘ene *BOQ* mei he mape ko ia. Taimi tatau te nau sio ki he mahino ko e mape ia ‘o e fale na’e langa. Pea toe pehē pē ki he ki’i motu’a tau’atāina ‘oku toe fai mo ‘ene ngāue pē ‘iate ia pē. Te nau toki fakataha mai leva ‘o folahi ‘enau ngāue ko ē na’e fai, ko e hā ‘a e tūkunga pē ko e hā ‘a e mahino ‘o e tūkunga ‘o e tohi tangí.

Hangē pē ko e me’a na’a ku ‘osi fakahoha’a pē ai heni kimu’a ko e taha ‘o e ngāue na’a ma tokanga lahi ki ai mo e Fakafofonga ‘o Tonga 5 pē ‘oku mo’oni ‘a e tohi tangi na’e fai. Pea ko e founa pē eni ‘e taha na’a mau tui ke fakamo’oni ‘aki ko hono fakatau ‘o e *BOQ* pē ko e *Bill of Quantity* ‘o e ngāue na’e fai. ‘Io ko e fakahoko mai ia ‘e ma’u ange he ‘aho ni he’enu fakatahá. Pea te nau, ‘oku miniti mo e fakataha ko ia ‘e toe ‘omai pē mo ia ke me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā kae pehē ki he Fakafofonga mo e Feitu’u na ‘Eiki Nōpele mālō.

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi.

Tali Pule'anga 'osi maau pe nau ngaue ki he *BOQ*

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu ki he kau Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e tu'unga 'o e potungāue 'aneuhu na'e maau 'aupito e *BOQ* 'a e potungāue 'o teuteu ke fakataha'i pea mo e tukuhifo ko ia ki lalo 'o e komiti ko eni na'e fai ki ai e sio.

Sea ko e *BOQ* ko ē na'e 'omai he tohi tangí na'e 'osi fakahū mai ia ki Fale Alea ni. Ko e *BOQ*, tali ko ē 'a e potungāue na'e 'osi 'ave ia 'aneuhu. Pea na'e fai hono tālānga'i pea 'oku mea'i pē ia he Fakafofonga Fika 1 pea mo e Fakafofonga Fika 5 na'e 'i ai e komiti na'a mau loto taha ki ai ke nau sio ki ai. Pea me'apango ia ko e *outcome* 'o e fakataha ko ia 'oku 'ikai ke fakahoko mai ki he Fale Alea ni.

'A ia ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e, 'a e fepōtalanoa'aki 'a e ongo tafa'akí kuo maau mai e potungāue ia pē ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e potungāue ko e me'a kehe ia Sea. Ka ko e me'a ko ē na'e fakahoko mai ke fakahoko mai he potungāue 'oku maau. Pea ko e me'a ko eni na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1 mahalo ko e fetōkehekehe 'aki ia 'i he mape. Kai kehe Sea ko e mape ia ko ia ko e mape ia na'e 'uluaki 'alu pea mo e *tender*. Mape ia ko ia na'e fai mai 'aki 'enau piti, mape tatau pē ia ne fai mai 'aki e tohi tangí. Ko e mape tatau pē ia na'a mau *create* pea na'a mau hanga 'o to'o mei ai e *BOQ* 'i 'aneuhu.

Pea na'e fai ki ai 'a e fakataha 'aneuhu na'e lele atu e motu'a ni 'o sio ki he fakataha ko eni na'e fai ia 'i he 9:00 'i he potungāue. Ko e ola 'o e fakataha ko ia 'oku mahino 'aupito 'a eni 'oku kole ko eni he Fakafofonga Fika 1, ke toki 'omai 'a e tali 'a e kau tohi tangí 'i he Falaite uike kaha'u, mateuteu 'aupito e Pule'anga ia. Mateuteu 'aupito e Pule'anga ia ki he tali ko eni na'a mau fai. Mālō Sea.

Lord Tu'ivakanō: Sea kātaki pē 'i he tu'u tu'o ua. 'Eiki Minisitā ko e ngāue ko eni mahalo kuo 'osi eni, mei 'osi ha māhina 'e taha pē ua. Ko e talaatu ke fai ha fekau 'a e ngāue pea fai e ngāue pē ko e tu'o fiha ē homou fakataha pea 'ikai ke fai mo 'omai e me'a ko ē ko e toki 'ai eni ke 'omai?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea. Ne maau pē e potungāue na'e toki hū pē Fale Alea he uike ni mālō Sea.

Lord Tu'ivakanō: Ki he uike ni ka na'a mou, na'e fai e fakataha, nau 'osi talaatu ka koe 'i mu'a 'e hoko e me'a ko eni pea ko eni kuo hoko.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fakataha ia na'e fai pē ia 'aneuhu na'e fai pē fakataha ia 'aneuhu pē na'e ...

<009>

Taimi: 1430 – 1435

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... mai 'e he Potungāue ia 'enau talí, mai 'e he Pule'angá 'enau talí.

Lord Tu'ivakanō: Sea mālō pe kuo toki 'omai e *BOQ* he ko e me'a ia na'e, kapau na'e 'omai kimu'a te tau nounou. Ka ko e toloi ko eni he taimí fakamole pa'anga mo e hā fua ka mou fai ho'omou ngāué, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku ou tui kuo ‘osi mahino pe ki he Falé e tu’unga ‘oku ‘i ai e ngāue ko eni e Komiti Fili ko eni ki he tohi tangí. Tau foki mai ki he’etau ‘asenitá.

Lipooti Fakata’u Potungāue MEIDECC

Kātaki na’e ‘i ai e kole makehe ‘a Tongatapu 5 fekau’aki pea ‘ū lipootí. Fakatokanga’i Hou’eiki ko e ‘ū lipooti ko ení ‘oku lōloa pea ‘oku lahi. ‘A eni ko ē MEIDECC ‘oku peesi ‘e 305 ‘a ia ‘oku ou pehē mahalo te u fakafoki pe ‘e au ki he potungāué ke toki fai ha’anau vakai ki ai.

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pē mu’a ke fai ha ki’i talanoa atu pē ko e ‘uhingá ko e motu’á ni ‘oku ‘i ai ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘A e Potungāue ko ení. Sea ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku fakafika ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke fakafika. ‘Asi mai ha fu’u la’i tā ko e ‘uhingá ko e fakataha. ‘Oku ‘i ai ha’atau *requirement*, kuo ‘osi tali ha’atau tu’utu’uni kuo pau ke fakafika e la’itā kotoa pē mo e la’i tēpile kotoa pē?

Ko e me’a ‘oku mahu’inga he lipooti ko eni Sea ‘a e *content* pe ko e me’a ‘okú ne fakahā mai ki he’enu ngāue ma’á e kakaí. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá pe na’e, ko e tohi’i mai *today* pe ko ‘aneafi pe ko e hā. Kapau ‘oku pehē tau foki ā ki he miniti ‘a e Fale Aleá ‘o lele’i, liliu e fo’i lea fakapālangi kotoa pē ‘oku ngāue’aki ‘e he kau Fakafofongá ko e ‘uhingá ki he’etau muimui ke pau ke lea faka-Tongá.

Ko u ‘ai foki au ki ai ko e ‘uhingá ko e me’a mahu’ingá ko e fatongia ‘oku fai ma’á e kakaí, ko e me’a mahu’inga ia. Pea kapau ‘oku mou pehē ke tau toe foki ā ‘o toe ‘ai e *translation* mo e me’á ‘oku mahu’inga ange ia, me’a pe ia ho Falé Sea. Kae ‘ai pe ke fakapotopoto ‘oku mea’i pe ia ‘e he Fakafofongá na’e talu mei ‘anefē mau Pule’anga he 2015 ko e me’a tatau pē na’e hokó.

Kae mālō eni ia ne toki piki maí kae ‘ai ke tau fua tautau ‘a e me’a ‘oku mahu’ingá. Ko e fakahoko mai e ngāué, mau tali fehu’i ki he ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai e kau Fakafofongá, ke ‘ilo ‘e he kakaí ‘a e me’a ‘oku fai ma’a nautolu he ngaahi potungāue ko ení, mālō Sea.

Mahu’inga ‘o e fakafiká ‘i he taimi fa’u ha lipooti

‘Aisake Eke: Sea ka u ki’i, tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki Fale Alea. Sea ‘oku ‘i ai e founa ngāue ia ‘a e Pule’angá fakapolofesinale. Ko e taimi te ke fa’u ai ha lipooti pea ‘oku ‘i ai e ngaahi lipooti ia ‘oku nau fou mai ai. Pau ke ke fakafika koe’uhí ko e taimi te ke *cross reference* ai. Kuo pau ke fai ia pea kapau ‘oku ‘ikai te ke fai ia ‘oku ‘ikai ke sai ia.

‘I ai tokanga ki he kehekehe ‘a e fakapālangi mo e faka-Tonga ‘i he lipooti MEIDECC

Ko hono ua, ‘a e kehekehe ko eni ‘a e fakapālangi mo e faka-Tongá, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a. Pea ‘oku ou pehē, ‘ai ke tonu e lipooti pea toki ha’u, ‘oku ‘i ai pe mo e ngaahi fakatonutonu ia e ngaahi fiká.

‘Eiki Palēmia: Sai pē ‘e Fakafofonga ka u ki’i ‘eke oma atu pē.

‘Aisake Eke: Ko ia.

‘Eiki Palēmia: Hangē ko e fo’i lea na’á ke toki ngāue’aki *cross reference* ko e hā ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki ai e lea faka-Tongá. Ko e hā ‘oku tau tali ai ke ke ngāue’aki ai e fo’i lea fakapālangi ko iá?

‘Aisake Eke: ‘Ikai ne u ‘ai atu pe ‘e au ki he Feitu’u na ‘okú ke mea’i e lea fakapālangí.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai.

‘Aisake Eke: ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ‘oku ke ‘osi ‘ilo’i, mea’i pē Sea lea faka-Tongá, tēpile 3 ‘i he hangē pe ko ho ‘ai e laó. Tēpile 3, 4, 5 ‘i he peesi fihá koe’uhí ke lava ‘o fakahokohoko mai e ...

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko ho ‘uhingá ‘au ke hā, ‘e to’o e fo’i lea fakapālangi ia ko iá mei he’etau minití. Ko e ‘uhingá na’á ke ngāue’aki e lea fakapālangi? Hangē ko ho fiema’u ko ena ke fo’i lea kotoa pe hē ke liliu faka-Tonga? Ko e anga pē ‘eku, he ko e ‘uhingá ‘okú ke fiema’u ‘e koe ia ke faka-Tonga e fo’i lea kotoa ko ia.

‘Aisake Eke: ‘Ikai.

‘Eiki Palēmia: ‘Okú ‘i ai e ngaahi lea ia ‘oku faingata’a ke toe liliu ia mei hono hingoa fakapālangí. Ko e anga pe, ‘atu pe mu’a ke tau *practical* ke tau ‘ai e me’a ‘oku mahu’ingá. Ko e fakahoko fatongiá ke fehu’ia, ko e fakahoko fatongia ke ‘oatu ki he kakaí, mālō Sea.

‘Aisake Eke: Sea ... ‘a e poiní kapau te ke ki’i me’a hifo ‘Eiki Palēmia ki he ‘ū peesi ko eni ko u lave’í. ‘U peesi lahi ko eni mahalo mei a’u pe ‘o 50 ‘a e ‘ū peesi ia ko e palakalafi ia na’e ‘ikai pehē mai fakapālangi pe mei he fakapālangí ki he faka-Tongá, ‘ikai ke faka, ‘i ai ‘ū me’a ia na’e tonu pe ia ke faka-Tonga ia.

‘A ia ko ‘eku pehē ko ē ko e taimi ‘oku hū mai ai lipootí ‘a ia na’e ‘ikai ke ‘i ai ha taha te ne vakai’i. Tukukehe ‘a ia ko ē tukukehe ange fakafiká, ‘oku ‘ikai ke fakafika e lipooti ke te ‘ilo e tēpile 1, 2, 3 lele ko ē ‘o ‘alu ‘o ‘osi e lipootí mo e fakafika ko ē ‘o e ngaahi fakatātaá.

Mahu’inga ke tonu e ngaahi fika he lipooti fakata’ú

Ko hono 3 ‘i ai pe mo e ngaahi fika ia ‘oku fehalaaki ‘i he fiká pea ko e me’a ‘oku ou kole pe au ki ai Sea koe’uhí ko ‘ene lahi. Ke fakafoki pe ia ki he potungāué ke nau fakalelei’i mai pea ‘oku ou tui ke tokoni ki he kau ngāué mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea ke u tokoni pe ki he Fakafofonga Sea kapau, mo tokoni atu pē ki he Falé ke ‘oatu pē mu’a ke mahino. Kole fakamolemole atu ki he ‘Eiki Palēmia, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ke pehē ‘oku fai ha tāngia ka ‘oku ‘i ai ...

<010>

Taimi: 1435-1340

Mateni Tapueluelu: ... ‘a e poini ‘oku mau pou pou’i ai te u ‘oatu pē ko e ki’i fakatātā nounou pē Sea, peesi 87 ē Lipooti ko eni ē *MEIDECC*, faka-Tonga. Ko ‘ene ‘alu hifo pē faka-Tonga Sea ‘o pehē, Vaomapa eni ‘oku ne feinga ke toho ‘a e MV Taka-‘i-Pomana kitu’a mei he hakau, *Inspector* Taumoepeau *advise* Nuku’alofa *Maritime Radio again by phone, to disregard the last information*, ‘alu fakapālangi ia, ‘osi pē ko ia hoko atu ‘i lalo, fetu’utaki mai *Inspector* Taumoepeau foki ia ‘o faka-Tonga.

Ko e ‘uhinga pehē Sea ko e ‘uhinga pē ke feinga’i ange mu’a ke kakato ‘oku ‘ikai ko ha mata’ifika pē, peesi 87 ia. Na’e ‘i ai ‘a e lipooti pehē ni ‘a e motu’a ni Sea, lolotonga ‘eku ‘i he Kapineti na’e fakafoki mo ia, ko e feinga pē ke kakato ‘i he ‘uhinga tatau, pea ko e ‘uhingá pē Palēmia fakamolemole atu, mālō ‘Eiki Sea ko e pou pou atu pē.

‘Eiki Palēmia: Sea, kapau ‘oku pehē ‘e he me’a ia ke ‘ai ke tau toe foki ‘o liliu faka-Tonga kae ‘ikai ke mahu’inga ‘a e *content* ko eni ‘o e me’a ke fai mo talanoa’i ke ki’i mea’i ki ai ‘e he kakai. Pea ‘e loto lelei pē Pule’anga ia ‘o to’o kātōa mai ‘emau ‘ū lipooti toe ō *check* fakalelei kapau ko e ‘uhinga ia, tau foki he taimi ni. Pea ‘oku ou kole atu ka ‘i ai ha taha ‘oku ne ngāue ‘aki ha fo’i lea faka-papālangi, ta’ofi mai Sea talaange ngāue ‘aki ‘a e lea faka-Tonga, ‘o kapau ‘oku nau fu’u pehē ‘oku fiema’u ke faka-Tonga ‘a e fo’i me’a kotoa pē ‘oku ‘omai ki he Fale ni Sea, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole ko e kolé Sea ke kātaki, ko hono ‘uhingá ko e ngaahi lipooti tatau pē mo e lao ‘oku ‘i ai ‘a e *version* faka-pālangi mo e faka-Tonga. Ko eni ia ‘oku fai pē talanoa mo e feme’a’aki Sea, ka ko eni ‘oku ‘osi vahe’i totonu mai ‘a e *version* faka-Pilitānia mo faka-Tonga pea ‘oku *fuse* ai ‘a e faka-Tonga ko e makatu’unga ia ‘a e kole. Mālō.

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea kātaki pē Sea ka u tali ‘a e fehu’i ko eni. Hangē ko e ‘a e 0555, *Inspector* Taumoepeau *advise* Nuku’alofa, ‘a ia ko e fo’i me’a ke mau ō ‘o tohi’i mai na’a ne hanga ‘o fale’i ‘a e *base*? ‘A ia ko e ‘uhinga ia, ke ‘oua ‘e ngāue ‘aki ‘a e *advise*, ko e ‘uhinga ke pehe’i, ke tau *literary translate* kātōa ‘a e ‘ū me’a neongo ‘oku ‘osi mahino pē kiate kitautolu, ko e me’a eni na’e ‘uhinga ki ai.

Mateni Tapueluelu: ‘Io Sea, ko e ‘uhinga ki ai ke mahino.

‘Eiki Palēmia: Ko ia fakatokanga’i ē taimi ko ē ‘e me’a ai ‘a e Fakafofonga ‘i he’ene lea ...

Mateni Tapueluelu: ‘Oku faka-Pilitānia ē faka-Pilitānia pea faka-Tonga ‘a e faka-Tonga.

‘Eiki Palēmia: ...faka-pālangi ke fakatonutonu ...

Mateni Tapueluelu: He kapau te tau ta’etokanga Sea he founa ko eni ko hono mo’oni ‘e ‘alu ia ‘o hoko ko e founa ngāue angamaheni. Pea ‘oku ‘ikai ke mau loto ke ‘alu ia ‘o hoko ko e *new norm* pē ko e *normal* angamaheni ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ou tui tatau au mo e ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki ‘oku ‘osi mahino kia au ‘a e *issue*. Ko e ‘uluaki ko e ngāue ko eni ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato, ko ‘etau feme’a’aki eni ‘i he founa ngāue pē ‘e hoko atu hono ngāue ‘aki ‘a e ‘ū lipooti ‘oku ‘osi tukuhifo ki he Fale Alea, ‘o fakatatau mo e ngaahi tu’utu’uni mo e lao, ‘o, nau fekau ke fakafoki ‘a e Tu’utu’uni fika 7.2 – 7.7 koe’uhi he ‘oku

te'eki ke 'osi hono vakai'i na'e fakatokanga'i 'e he kau ngāue 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke feliliu, ke fakalelei'i 'i he faka-pālangi mo e faka-Tonga.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tu'unga e lipooti fakata'u

'Uluaki pē Hou'eiki ko e me'a mahu'inga ko ē 'oku tonu ke tau tokanga ki ai ke tonu 'ene faka-pālangi mo 'ene faka-Tonga ko e lao mo e tu'utu'uni. Ko e ngaahi lipooti 'oku 'ikai ke fu'u mafatukituki ia hangē ko e me'a 'oku mou me'a mai ki ai, neongo ia ko e tu'utu'uni 'a e Fale ke 'omai 'a e faka-pālangi mo e faka-Tonga ka 'oku fakatokanga'i hake ia hangē ko ē 'oku ki'i tō kehekehe 'a e faka-pālangi mo e faka-Tonga 'oku 'ikai ke faka-Tonga 'ata'atā pē, pē pālangi 'ata'atā pē.

'A ia ko e me'a eni 'e hoko Hou'eiki, kapau 'oku 'ikai ke fiema'u 'e he Pule'anga ke fakafoki tau hoko atu pē ka ko e taimi ko ē ke fai ai 'a e feme'a'aki 'i he lipooti ko e toki me'a ia te mo u 'ohake 'i he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e feme'a'aki 'a e ngaahi kupu 'i he lipooti 'oku fiema'u ke fai ha ngāue pē fakatonutonu ki ai ke mou toki me'a pē ki ai 'i he Komiti Kakato. Koe'uhi he 'oku 'ikai ke hangē eni ha lao pea mo ha tu'utu'uni ke fakafoki. Ko e me'a pē 'a e Pule'anga pē te tau tali pē ta'etali ke mou toki feme'a'aki ki ai 'i he taimi 'oku hā 'i he'etau 'asenita 'i he Komiti Kakato. Me'a mai Tongatapu 5.

Mahu'inga ke 'i ai ha sino makehe ke ne vakai'i lipooti fakata'u ngaahi potungāue

'Aisake Eke: Sea ko e hā pē 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na, tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Fale Alea. Ko e, 'oku 'ikai foki ko ha toe, ko e founa, kuo hoko mai eni 'i he to'u Fale Alea ko eni, 'oku ou tui he me'a ko ē kimu'a. Ko e me'a 'oku ou fakatokanga'i ko e tefito'i palopalema heni 'oku 'ikai ha taha ia ke nofo, 'osi ko ē hono teuteu'i 'o e lipooti ko eni pē ko fē ki'i *division* pe ko e ki'i kupu 'i he, pe ko fē 'oku ne fatongia 'aki he potungāue ko ia ke ne teuteu, 'ikai ke hanga 'e he CEO ia he Pule Ngāue ia 'o toe vakai'i. Pea ko 'ene ha'u ko ia 'a ia ko 'ene toe vakai'i toe ha'u ki he Kapineti, 'oku 'ikai ha taha ia te ne vakai'i 'o a'u mai ki heni.

Fokotu'u ke fakafoki Lipooti Fakata'u MEIDECC ke fakalelei'i

'A ia ko e kole ia ko ē ki he me'a ke fakafoki, he koe'uhi kapau te tau 'ai eni 'o tau tali pē founa ngāue ko eni, 'oku ou tui te tau, kapau 'oku fai pehē pē eni ki Fale Alea 'a e me'a, 'a ia 'oku mahino 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u tokanga mavahe. Ka 'oku ou tui 'oku tau 'ofa eni 'i he fonua ...

<005>

Taimi: 1440-1445

'Aisake Eke: ... ko e kau ngāue fakapule'angá 'oku nau tokolahi ma'u mo e taukei. Ko u tui ko 'etau hiki'i hake pē eni 'a e founa ngāue mo 'i hē, lava lelei pē 'enautolu ia ka ko e taimi ko eni te tau tukutuku pē ke tau hangē ko e founa foki na'a tau fai. A'u pē ki he lipooti mau pehē atu peesi fiha ke o 'o fakatonutonu pea ko 'ene 'alu ko ē lipooti, 'ikai toe foki mai ia ko 'ene 'alu ai pē 'a'ana ia, 'ikai ke tau 'ilo pē 'oku fai 'a e fakatonutonu.

Ka ko e kole pē eni ia koe‘uhí ke tau fakatokanga‘i ange, ma‘u pē he kau ngāue fakapule‘anga ia ‘a e taukei ka ko u tui ko e taha ke ne tokanga‘i. Ko u tui ko ‘ene tonu kapau lava e potungāue ‘o tonu a‘u ki he Minisitā ko ia ‘oku tonu, ‘osi sai tautolu. Kapau te tau tuku eni kapau ‘oku pehē ‘a e lipooti ko ē uanoa ai ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fai fakalotofale he potungāue, ko e *quality* ‘o e *service* ko u tui ‘oku ‘ikai ke ‘i ai.

‘Eiki Palēmia: Kole atu ki he Fakafofonga ke tuku e tukuhifo ki lalo ‘a e kau ngāue fakapule‘anga. Na‘e Minisitā pē ai na‘e tatau pē mo ‘ene ‘ai e lipooti na‘e ‘i ai pē mo e lea fakapālangi ka ko e ‘aho ko ia na‘e mahu‘inga ange ‘a e me‘a ‘oku ‘omai he lipooti ‘i he fo‘i lea pe na‘e fakapālangi pē na‘e faka-Tonga. Hangē ko e me‘a ‘a e Sea ‘oku ‘ikai ko ha fo‘i lao eni ia ke mahino pau ‘a e fo‘i lea. Kaekehe ‘o kapau ‘oku me‘a ia tau toki fai e feme‘a‘aki ki ai he ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato pē ko e hā ‘a e me‘a te tau felotoi ki ai pea toki ‘ai. Kae ‘oua te tau ngaue‘aki e faingamālie kotoa pē ke tukuhifo ‘aki e kakai, ‘oku ‘ikai ko e fe‘unga ia mo kitautolu mālō.

‘Aisake Eke: Sea ki‘i fokotu‘u atu, ‘o ‘io mālō.

Tui ke fakafoki lipooti fakata‘u ke fakalelei‘i

Lord Tu‘ivakanō: Sea ‘oku ou tui pē ka ‘oku ‘omai leva e ngaahi lipooti pehē pea fakafoki. He kapau te tau ngāue‘aki e me‘a ko eni ‘e anga ki ai, pea huanoa ai kapau te tau fa‘u e Lao ‘o ‘oatu ‘oku ngāue‘aki ‘oku *English* mo Tonga pē ko e hā leva e me‘a ‘e fai. Ko e me‘a kotoa ‘oku ha‘u ki he Fale ko eni ‘oku faka-Tonga. Pea kapau te tau tali ‘a e ngaahi me‘a pehē ‘e ‘i ai ‘a e maumau lahi ‘oku hoko ki he‘etau fa‘u lao.

Tui ‘e lahi fetō‘akí ka ‘ikai ke muimui pau he founa ngāue fakahū ‘aki lipooti fakata‘ú ki Fale Alea

Ka ko ‘eku tokanga pē au ki ai Sea ‘oua ‘ai ke tau hanga ‘o pusiaki‘i mai e ngaahi me‘a pehe ni ke lahi ai ‘a e fetōkaki. ‘Oku ‘osi mahino pē faka-Tonga fakapālangi. ‘Oku ‘alu e faka-Tonga hē, ha‘u e fakapālangi toe fakapālangi faka-Tonga ia. Ko e hā leva e me‘a te tau fai? ‘Oku tonu pē ke fakatonutonu ‘a e me‘a ko eni. Kapau ‘oku ‘ikai ke fai mahino ‘oku ‘ikai ke fakahoko e ngāue.

Ko e ‘uhinga ‘oku ‘omai ai kinautolu he *PSC* ke nau ngāue ki hē he ‘oku nau ma‘u e *qualification* kapau ‘oku ‘ikai ke nau fai e me‘a ko ena ‘oku ‘ikai ke fai e ngāue. Ko e hā e ‘uhinga e me‘a ‘oku ‘omai ai nautolu ke nau ngāue ‘i he me‘a ke tau toe fakatonutonu ‘e kitautolu. Ko e me‘a kotoa ka ‘oku ‘i ai ha me‘a ‘oku fehalaaki feinga ke fakatonutonu kae ‘oua te tau ō mai tautolu ke tau *argue* heni he fa‘ahinga me‘a ‘oku tau ‘ilo ‘oku totonu ke fai. ‘Ai pē mo tau tali ka ‘oku tau hala, tau hala. ‘Oku ou hala atu fakamolemole, fakalelei‘i e fatongia kae ‘oua te tau vili ta‘e‘unua ha me‘a ‘oku ‘ikai ke, te tau fehalaaki ai pē.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5 ‘oku ‘i ai ha‘o fokotu‘u?

Fokotu‘u ke hoko ko e founa ngāue fakafoki kotoa lipooti/lao ke ‘uluaki vakai‘i kau ngāue kimu‘a pea fakahū ki Fale Alea

‘Aisake Eke: Sea tapu pea mo e Feitu‘u na pea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou‘eiki. Sea ko ‘eku fokotu‘u pē ‘a‘aku fēfē mu‘a ke hoko ia ko e founa ngāue kamata he

‘aho ni fakamolemole anga pē kole. Fakafoki e lipooti, kātoa toe ‘i ai ha lipooti mo ha ‘ū lao ha‘u kotoa ia ki he‘etau kau ngāue ke nau vakai‘i pea toki maau e me‘a ‘oku tonu pea toki ha‘u. Pea ko e me‘a ‘oku ou fokotu‘u ai ki he lipooti, ‘ū lipooti mu‘a ko eni muimui pē he sipinga lelei kuo ke tā he ‘aho ni. Ko ‘eku toki vakai‘i ‘a e founga ko iá ‘a e ‘alu ko ē, toe foki ‘a e ‘ū Tu‘utu‘uni ia na‘e ‘osi ‘omai ia ke tau ngāue ki ai Komiti Kakato, toe fakafoki ia ki he kau ngāue ke nau tokoni mai ‘i hono vakai‘i ko eni ‘a e tonu ko ē ‘a e Tu‘utu‘uni.

Pea ko u kole fakamolemole, kole fakamolemole ki he ‘Eiki Palēmia. Mahino pē na‘a tau ‘i ai ka ko e taimi foki ia ko ia ko u tui toe sai ange tonu ke toe sai ange ‘a e kau ngāue fakapule‘anga he taimi ni hotau taimi. Ko hotau taimi mālō pē, toe sai ange kau tama ia he taimi ni, ka ko u ‘ai pē au mahalo koe‘uhí ‘oku ‘i ai pē fanga ki‘i me‘a ‘oku me‘a. Ko e me‘a ‘oku ou kole ke toe ‘ave ē ke nau fengāue‘aki ‘a e kau ngāue ‘atautolu mo e ngaahi potungāue ke totonu pea ko ‘ene ha‘u ‘a‘ana ko ia, si‘i ko Tonga ia ‘Eiki Sea, Tonga ia ‘oku tika ‘a Tonga ia ko Tonga ia ‘oku tonu pē. Ka ko u tui ko ‘etau feinga eni ke tau ‘ave ke tonu tonu ai pē ‘etau, ko e ki‘i fokotu‘u ma‘ulalo pe ia ‘Eiki Sea mālō.

Kole ke holomui Lipooti Fakata‘u MEIDECC

‘Eiki Palēmia: Sea ‘i he laumālie fengāue‘aki ‘o kapau ‘oku tau lava ‘i he Fale Alea ‘o to‘o ha me‘a ‘oku ‘i he Komiti Kakato pea to‘o e MEIDECC ia. Ka mou sio hifo ki he lipooti kehe ‘oku ‘i ai ‘a e lipooti ia ‘a e Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e lipooti ia, pe ‘oku ‘i ai ha me‘a pehē ko e ‘uhinga kae ‘oua ‘e to‘o fakalukufua ta‘e‘omai ha fo‘i ‘uhinga. Ka ko e ‘uhinga pe ‘oku tau lava ‘o to‘o ia he Fale pe ‘oku pau ke tau ‘alu ki he Komiti Kakato he ‘oku lolotonga ‘i ai. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke u ma‘u au ki he founga Sea ko e anga, kole pē ke fakama‘ala‘ala pē. ...

<007>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Palēmia : ... ‘uhinga ia he ‘ikai ke tau lava tafoki pē ko e ‘uhinga ko e fakapālangi ‘a e lipooti ‘e taha, ‘o to‘o kotoa ai ‘a e ‘u lipooti ko ē. Tonu ke mou talamai e ‘ū lipooti ko ē kapau ‘oku ‘i ai ha me‘a pehē ka tau sio leva ki ai. Ka ‘oku ou ‘uhinga pē au Sea pē ‘e lava to‘o ‘e he Fale Alea pē ‘oku pau ke tau ‘alu ki he Komiti Kakato ‘o toki to‘o ai, fakafoki hake ki he Fale ke toe, ke *withdraw* ē. Mālō Sea. Kātaki ke holomui‘i ‘ikai ko e *withdraw*.

‘Eiki Sea : Hou‘eiki ko e tu‘u fakahokohoko ko eni e mafai ‘oku mafai pule pē ‘a e Fale Alea pea toki 2 ki ai ‘a e Komiti Kakato.

‘Eiki Palēmia: Ko ia Sea.

‘Eiki Sea: ‘Oku te‘eki ai ke ngāue ‘a e Komiti Kakato ia ki ai. Pea hangē ko e me‘a ‘oku mou mea‘i, ko e ‘asenita ‘a e Komiti Kakato pea mo e Fale Alea ‘oku fokotu‘u atu ia mei he Sea. ‘A ia ko hono to‘o ko ia mei he ‘asenita ‘a e Komiti Kakato te u lava pē au ia ‘o to‘o hangatonu mei he Fale Alea ka ko e me‘a ki hono fakafoki, ko e me‘a ia ‘a e Fale Alea ke mou tu‘utu‘uni ki ai.

Tui ke ‘oua to‘o fakalukufua lipooti fakata‘ú

‘Eiki Palēmia : ‘Io pea mo e Minisitā na‘a ne tēpile‘i mai pē te nau loto ki ai. ‘A ia ko ‘eku lau ko e ‘uhinga ke tau ‘unu‘unu atu pē kimu‘a pea tuku ‘etau fa‘a longoa‘a he ngaahi me‘a

‘oku tonu ke tau vave pē ai. Loto au ia ke to’o ‘a e lipooti ia ‘a e *MEIDECC* ‘oku ou tokanga’i he taimi ni. Holomui mai ia ka mou sio hifo ki he ‘ū lipooti kehe pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ai mou hanga ‘o ‘omai ke tau sio pē ‘oku fe’unga ke tau toe sio ai pē holomui. Ko e lipooti ia ‘a e ‘Omipatimeni ko e me’a ia ‘a e Feitu’u na Sea pē te ke loto koe ke holomui pē ‘ikai. Ko e ‘uhinga kae ‘oua ‘e fakalukufua pehe’i. ‘Ai tahataha pē. Mālō Sea.

‘Eiki Sea : ‘Oku te’eki ai ke u fakatokanga’i ha me’a ‘oku palopalema he’eku lipooti. Na’e me’a mai pē ‘a Tongatapu 5 ki he ‘uluaki lipooti. Pea ko ena ‘oku me’a mai e ‘Eiki Minisitā ‘oku loto lelei ke ne fakafoki ‘e ia ...

‘Eiki Palēmia : ‘A e *MEIDECC*. ‘Ikai na’e me’a mai foki ‘a e Fakafofonga ke to’o kātoa ‘a e ‘ū lipooti. ‘A ia ko u talaange ‘e au to’o mai e *MEIDECC* ia kapau ‘oku ai ha palopalema mo e lipooti kehe pea nau ‘ohake ka tau sio tahataha pē kae ‘oua ‘e ‘ai fakalukufua.

‘Eiki Sea : Toe fakama’ala’ala mai ange Tongatapu 5 ho’o fokotu’u.

‘Aisake Eke : Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea Sea. Ko ‘eku fokotu’u tatau tofū pē ia pea mo e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ki he ‘ū tu’utu’uni ko eni ki he, tu’utu’uni ko eni ki he ‘ū lao Tu’utu’uni ‘a ko eni ki he kupu 7.1 - 7.7 ke ‘ave kātoa ke nau vakai’i ko eni ‘e he, pea ‘oku ou muimui atu ‘eku fokotu’u fēfē ‘ave ...

‘Eiki Sea : Tongatapu 5 ko ‘eku tu’utu’uni ‘aku ke toloi, ke ‘ave ‘a e 7.2, 7.7 kimui ‘a ia ke tānaki atu ia he ‘osi ‘etau ngāue ki he fakamatala fakata’u. Koe’uhi ke ‘i ai ha taimi fe’unga ki he kau ngāue ke nau hanga ‘o sivilivi’i. ‘A ia na’e ‘ikai ke to’o ia mei he ‘asenita ko hono toloi atu pē kimui he ‘asenita. Ko ho’o fokotu’u ko ia ‘oku ke ‘omai ke to’o mei he ‘asenita.

Fokotu’u ke sivilivi’i ‘ū lipooti fakata’u

‘Aisake Eke : Sea ko ‘eku fokotu’u fakamolemole tapu ki he Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Ko ‘eku fokotu’u atu ‘ave e ‘ū lipooti ko ē ‘o sivilivi’i hangē pē ko ho’o ‘ai ko ia ‘a e 7.1 mo e 7, kātoa ke vakai’i ko ē tonu pea toki ha’u ki heni. Ko e fokotu’u pē ia Sea fakamolemole pē. Mālō ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Sea : Tongatapu 5 na’a tau feme’a’aki pē eni ‘i he lipooti pē taha *MEIDECC* kapau te ke lava fakaikiiki mai pe ko e fē toenga ‘o e ‘ū lipooti he ‘oku, 9-14 ‘oku toé.

‘Aisake Eke : Sea ko e meimei kotoa e fanga ki’i lipooti ‘oku ‘i ai e fanga ki’i me’a pehé ni.

‘Eiki Sea: Me’a mai ange lipooti hokó e ‘Omipatimeni he ‘oku ‘ikai ke u sio au ‘oku ai ha palopalema he Lipooti e ‘Omipatimeni.

Lord Nuku : ‘Eiki Sea. Kole mu’a ke ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Ko u tui ki he me’a ko ena ko ē ‘oku ke fokotu’u mai, kae ‘oua te tau to’o fakalukufua kuo tau a’u eni ki he *MEIDECC* kapau ‘oku fehalaaki pea tau fokotu’u leva fakahū ki Fale Alea ke fakalelei’i. Kae ‘oua te tau hanga ‘ai fakalukufua na’a ‘oku tonu hake ‘a lalo ia.

Ko e kole atu pē ia kapau ‘oku ke fokotu’u pea fokotu’u ke fakafoki me’a ‘a e *MEIDECC* he ‘oku fiemālie pē Pule’anga ki ai. Kae ‘uhí kapau te nau hokohoko mai pehē pē, ‘oku pehē ‘e he Komiti Kakato ‘oku ‘ikai ke fe’unga pea tau toki taimi ia. He ko e taimi foki ia ‘e fakahoko ai ‘e he Sea ko ē ‘o e Komiti Kakato ki he Sea ‘o e Fale Alea ko e tu’unga eni na’e ‘i ai e ngāue

pea toki faitu'utu'uni leva mei ai e Sea. Ko e ki'i pou pou atu pē ka koe'uhí ko e anga ia e fengāue'aki na'a lava 'o vave ange ia.

'Aisake Eke Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti mo e Fale Alea. Sea pou pou atu pē au ke 'ai pē me'a ia 'a e Palēmia ka 'oku ou toe 'ai pē 'e au 'o fakamamafa'i, sai ange kau ngāue fakapule'anga ia he taimi ni he kau ngāue fakapule'anga he taimi na'a ma ngāue ai. Ko u tui ko e me'a ia 'oku mau pehē 'oku sai ē.

Lord Nuku : Sea ko u tokoni atu pea toe sai ange mo e vahe ia he taimi ni.

'Aisake Eke : 'Ikai ke u toe lave. Ka ko u fokotu'u pou pou atu pē au ko e lipooti pē ko ē ka toki 'i ai pē ha palopalema he lipooti ko ē pea, ka ko u pou pou atu Sea mālō.

Fakafoki Minisita MEIDECC Lipooti Fakata'u ke fakalelei'i pea toki fakafoki mai

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ke fakama'ala'ala atu e me'a kuo hoko. Kuo fakafoki 'e he 'Eiki Minisitā MEIDECC 'ene lipooti ke fakalelei mai fakatatau ki he ngaahi me'a 'oku 'ohake 'e he Hou'eiki Fakafongā pea ko e toenga 'o e 'ū lipooti ke tau toki ...

<008>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Sea: ... me'a pē ki ai e taimi 'oku 'ohake ai 'i he 'asenita 'o e Komiti Kakato, mālō Hou'eiki ka tau hoko atu ki he Tongatapu 7.

Fokotu'u ke fakafoki fakalelei'i Lipooti Fakata'u pea fakahū mai ki Fale Alea kimu'a he alea'i Patiseti

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea tapu mo e kau Mēmipa 'oku ou, 'oku ou fokotu'u atu ke laumālie lelei pē Minisitā mo e kau Minisitā. Kapau ko ia pea fakalelei'i mu'a mo e fōtunga 'oku fakahoko mai 'aki e lipooti ki Fale ni. Ko e *cosmetic* ia 'oku talanoa atu ki ai 'a e, ko au ko e kakano na'a ku lave ai Sea he lipooti ki he 'Ene 'Afio. Pehē ni 'eku fakakaukau Sea ko e fōtunga e lipooti ko ení hangē pē ia ha lipooti ki he *ordinary stakeholder* ko e *dissemination* pē 'o e *information*. Ko e lipooti 'oku fiema'u ke 'omai ki Fale ni Sea te u 'oatu 'eku fakakaukau ko ha lipooti ke ne talamai ko e polokalama ngāue eni na'a mau fakahoko, ko e pa'anga ē na'a mou tali mai he patiseti, ko e ola ē 'emau ngāue, ko e matavaivai ē kapau 'e toe 'omai e patiseti hoko te ne hanga 'o *mitigate* ia ke lelei ange 'a e fakahoko fatongia.

Ko 'eku mahu'inga'ia he lipooti ko eni Sea kapau 'e fakafoki pea ha'u kimu'a he Patiseti he ko 'etau talanoa he Patiseti hoko 'e makatu'unga ia he lipooti ko ení. 'I he'ene pehē kapau 'oku fakafoki eni pea kapau 'e foki mai kimu'a kae 'uluaki tālanga'i. 'Oku ou tui Sea 'oku mahu'inga ke tau hanga 'o muimui'i pau 'a e polokalama Patiseti, polokalama ngāue na'a nau ō mai 'o kole mai he ta'u kuo 'osi ke 'oange patiseti ke nau fakahoko, pea nau ō mai mo e ola pea nau talamai mo e matavaivai pea nau 'omai e palani ngāue, hā e me'a 'e lava 'o *unlock* 'aki e matavaivaí.

Kapau ‘oku ‘ikai malava ia pea tuku mu’a e lipooti ke tau talanoa kimu’a he Patiseti kae toki fai ai e fakalelei ki he fōtunga hoko, ko e anga ia ‘eku ‘eku fakakaukau Sea. ‘Oku mahu’inga ke tau muimui’i ke tali ui ‘a ‘etau vahe e pa’anga tukuhaú ki he ngaahi polokalama ‘oku ō mai mo e kau Minisitā ki ai. Ke tau lava ‘o sio pē ‘oku ‘i ai ha *return of investment* pē ‘oku fakaholo pē ia ki ha luu. ‘Uhinga ia e fokotu’utu’u fakakaukau Sea.

Fakatokanga ‘ikai ha me’a ‘e haohaoa mo peseti ‘e 100

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea. Sea ko e me’a ko ē tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko e me’a ko ē ‘oku fakamalanga atu ki ai ko ē ‘a e Fakafofonga ko e ki’i fakatonutonu pē. Ko e taumu’a totonu pē ia ‘oku lolotonga fai ‘aki ko ē ‘a e *annual report* mo e founa ngāue, lau ta’u eni ‘ene hoko mai Sea ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. ‘A ia ko hono fakamatala’i ‘a e ngāue na’e fakahoko ‘e he potungāue takitaha fakatatau ki he patiseti mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue na’e fai ‘e he Fale Alea pea mo e Pule’anga. ‘A ia ko e taumu’a pē ia hono ‘omai ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou pē ko ha fakakaukau fo’ou eni ia Sea ke toe tākaki mai ko e me’a angamaheni pē ia. Ko e tōnounou ko ē he lipooti ‘oku mahino pē ia ‘e ‘i ai e tōnounou ‘oku tau kei māmani pē Sea.

Pea kapau ‘e fai ki he fa’ahinga fokotu’utu’u ko eni ‘oku fai ko e me’a lelei ke tau ‘unu ki hē, ki he *standard* fo’ou pē ko e fōtunga fo’ou ‘o e haohaoa ‘a eni ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e kau Fakafofonga. Ka ko u fakatokanga atu pē Sea he ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e haohaoa. Pea kapau ko eni ‘e te tau fakatonutonu nai ‘a e lipooti kotoa pē ‘e fehalaaki, ‘e hoko ‘i he Fale ni? ‘E kau ai mo e lipooti ‘a e Feitu’u na, ‘e kau ai mo e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai he’etau ‘asenita, kau ai mo e ngaahi lipooti he folau faka-Fale Alea. Ko e me’a ní Sea te tau, te tau hanga ‘o tukuhifo pē ‘etau ngāue ko ē ‘oku fai. ‘Oku mahino ia he ‘ikai ke tau a’u tautolu ki he peseti ‘e 100.

‘Oku ‘ikai faingata’a ki he Pule’anga ke mau nofo hifo ‘o siofi mo sivilisi’i hifo ‘a e ngaahi lipooti kotoa pē ‘oku ‘omai, Lipooti ‘A’ahi Faka Fale Alea, ngaahi me’a kotoa ‘oku ‘ikai ke haohaoa ia. Ka ko e kole pē ia Sea ko e ngaahi fatongia ko eni ‘oku ‘omai ki he Pule’anga fekau’aki mo e lipooti fakata’u ‘oku fai pē ia ‘o fakatatau mo e me’a ko ē ‘oku malanga mai ki ai ko ē e Fakafofonga. Ko e ki’i fakatonutonu atu pē ia Sea, pea ko māmani pē eni Sea ‘oku tau lolotonga ‘i ai mālō.

Tokanga ke ta’ofi fakatamulu fakahū mai lipooti MEIDECC ki Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Sea fakamālō pē au ki he Minisitā mo e fakatonutonu, ‘oku ‘ikai ko ‘emau ‘uhinga ‘a mautolu ke tau kumi haohaoa. Tuku e fakatamulu ko e ‘uhinga ia Sea. Ko e fakatamulu eni ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 5 ko e fakakaukau ‘a e motu’a ni ke toe lelei ange.

‘Eiki Palēmia: Sea, tali pē ho Fale ‘a ‘au ia hono tala ‘oku fakatamulu ha taha Sea ‘aonga pē ia tau foki ange ki he’etau, ‘oua ‘e, ‘ai pē ‘o mou ‘ai ‘ai lelei pē te tau talanoa pē tautolu ‘o ma’u e me’a ‘oku tau felotoi ki ai kae tuku e tukuhifó ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakamo’oni eni e fakatamulú. Na’e fakahū mai e lao ‘aneafi ‘ikai ke fakatonutonu e fu’u sisitemi ia. Ko e fakatamulu ia.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 7 te u kole ki he kalake ke ‘ohake Konisitūtone ke mou me’a ki ai. ...

Taimi: 1455 – 1500

‘Eiki Sea: ... Kupu fika 51 (5), ko e tu’utu’uni mo e mafai ke ‘omai ha lipooti ki he Fale Aleá ‘oku tu’utu’uni ki ai e Konisitūtoné. Pea ‘okú ne hanga ‘o tataki ‘etau ngāué, ka ‘i ai ha me’a ‘i tu’a meí he Konisitūtoné ko e me’a ia ke tau toki tānaki Hou’eiki ka ‘oku fakatatau ki he Laó. Ko e si’isi’i taha eni ‘oku fiema’u ke tau ma’ú, ‘a ia ‘oku hā he kupu 51 (5).

“Kuo pau ke fa’u ‘e he Minisitā takitaha ha lipooti fakata’u ki he Fale Aleá ‘o fale’i fekau’aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani ‘o ‘ene potungāué. Pea kapau ‘oku faka’amu ‘a e Fale Alea ke ‘ilo ki ha toe me’a felāve’i mo e Potungāué ‘o ha Minisitā, kuo pau ke ne tali ‘a e ngaahi fehu’i kotoa kuo ‘oatu kiate ia ‘e he Fale Aleá. Pea lipooti ‘a e me’a kotoa ‘oku fekau’aki mo ‘ene potungāué.”

‘A ia ko e lipootí eni ‘oku fakahū mai Hou’eiki, ‘a ia ‘oku tufa atu ‘i he’etau ‘asenitá. Ko e fōtunga e lipootí pea mo e fa’unga mo e ‘elito e lipootí ko e me’a ia ke tau toki hanga ‘o fakalelei’i ‘i ha felotoi mo ha loto ki ai e Falé. Fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uni ko e ngaahi lipooti mo e lao mo e ngaahi tohi kotoa pē ‘oku pau ke fakaliliu meí he fakapālangí ki he Tongá ‘o fakahū fakatoloua mai koe’uhí ko ‘etau ngāué ‘oku ‘i he fakapālangí mo e faka-Tongá.

‘A ia ko e, ko e me’a pe eni ‘oku fiema’ú Hou’eiki, Minisitā takitaha lipooti fakata’u ki he Fale Aleá, ko eni ‘oku tau ma’u e lipootí. Ko e lelei mo e kovi e lipootí ko e me’a ia Hou’eiki ke nau toki fua tautau he taimi ‘oku tali ai mo ta’etali ai e lipootí. Ko ‘ene nounou ia Hou’eiki pea na’á ku ‘osi kole atu ke toki fai e feme’a’aki ko ení fekau’aki mo e lipooti takitaha he taimi ‘oku tau lau ai he Komiti Kakató. Ke mou toki ‘omai ‘a e ‘uhinga ‘oku mou tali mo ta’etali ai e lipootí he ‘oku ou tui ko e ‘elito ia e feme’a’aki kae tukuange ke hoko atu ‘etau ngāué Hou’eiki he ‘oku lahi ‘etau ‘asenita ‘oku toé.

‘A ia ko e nounou Hou’eiki, loto lelei Minisitā *MEIDECC* fakafoki ‘ene lipootí. Ko e toenga ‘ū lipooti tau toki vakai ki ai he Komiti Kakató he ‘oku ‘osi fakakakato pē ‘a e me’a ‘oku hā mai he Konisitūtoné ‘oku fiema’u ke tau fakakakató. Ko e toenga ‘oku ‘ia tautolu ia ke tau hanga ‘o fuatautau ‘i he taimi ‘oku pāloti ai e lipootí.

Fakama’ala’ala Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 2/2023 ki Pape’ete, Tahiti

‘A ia ko e lipooti eni ‘oku tau lolotonga hoko atu ki ai Hou’eiki, lipooti folau ‘a ia ko e fika 6.2 ‘o ‘etau ‘asenitá na’e ‘osi lau atu. Pea na’á ku ‘osi kole ki he kalaké ke lau atu ‘a e ngaahi fokotu’ú ‘o makatu’unga ia ‘i he fakataha na’e fakahoko ‘i Pape’ete, Tahiti. Na’e folau atu ai ‘a e Sea Fale Aleá pehē foki ki he Tokoni Kalaké. Ko e fakataha hono 3 eni ‘a e ‘ū fonua Fale Alea ‘o e Pasifiki.

Ko e makehe ‘o e fakataha ko ení meí ha toe fakataha’anga, ko e fakataha ko ení ‘oku fakakau mai ‘a e ‘ū fonua ‘i he Pasifiki Fakatokelaú. ‘A ia ko e ‘ū fonua ko ē ‘oku meimei vāofi ange ‘enau vā pea mo ‘Ameliká. Pea ‘oku toe kau mai pea mo e ‘ū fonua ko eni ‘oku ‘i ai ‘enau felāve’i pea mo Falanisē fakataha pea ‘ū fonua tau’atāina he Pasifiki. Mo e ngaahi fonua kehe ‘oku ‘i ai ‘enau vā pea mo e ‘ū fonua lahi angé hangē ko ‘Asitelēlia mo Nu’usila ‘i he fakataha’anga ko ení ‘o ‘ikai fakangatangata pē ki he fakataha ‘ū Fale Alea e Kominiuelí. Pe ko e Pasifiki Sauté ka ko e kātoa e Pasifiki ‘o a’u ki he fakaafe mai mo e kau Fakafofonga meí he Fale Alea fakasiteiti ‘a *Hawaii*.

‘A ia ko e fakataha’anga ko ení ‘oku toe ki’i makehe ange ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku kau ki ai koe’uhí ‘okú ne fakakāpui ‘e ia kātoa e Pasifikí. ‘I he lolotonga e fakataha ko ení Hou’eiki ko e, te u fakanonou atu pē. Na’e lahi e ‘ū me’a na’e fai hono alea’i fekau’aki pea mo e feliliuaki e ‘eá, ‘ātakaí. Ka ko e nounou na’á ku fakaafe’i ‘a e fakataha’anga ko ení ke nau me’a mai ‘o fakataha ‘i Tongá ni ‘i he ta’u ni.

‘A ia ko e fuofua taimi ia ‘oku mavahe mai e fakataha ko ení mei Tahiti ki Tonga ní ‘a ia ‘oku hā atu pē ‘i he fokotu’u fika 2 ke talitali ‘e he Fale Alea ‘o Tongá e fakataha ‘a e *PIDG* ‘i he 2023. Kiate au ko e me’a lelei ení ‘okú ne hanga ‘o hā ki māmani ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a Tonga ‘i he Pasifikí. Pea ua ki ai ko e faingamālie ení ke fai ha fengāue’aki vāofi ‘a e ‘ū Fale Alea ko ení ‘o mulí pea mo e Fale Alea ‘o Tongá. Pehē foki ki he ngaahi lelei ‘e ma’u ‘e Tongá ni ‘i hono fakalahi atu e kau folau ‘eve’evá mo e takimamatá.

Hou’eiki ko e lipooti ko ení kapau ‘oku ‘i ai ha’amou ngaahi fehu’i ke mou toki ‘omaí. ...

<010>

Taimi: 1500-1505

‘Eiki Sea: ... ka ko e ngaahi ‘imisi ena mei he fakataha’anga ‘oku hā atu pē ‘i he fakalahi fika 2, ko e polokalama, ‘oku hā atu pē ‘i he fakalahi fika 1, fokotu’u atu Hou’eiki. Me’a mai ‘a Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko ‘eku ki’i fehu’i nounou ‘aupito pē ia ‘a’aku, ko hono ‘uhinga ko e ngaahi kaveinga ‘e 9 pē ko e fehu’i nai ‘e 9 ‘oku hā ‘i he peesi 4 mo e 5 ‘o e lipooti ko ení. Fakamālō atu ‘i hono fakafofonga’i ‘o Tonga ko e ‘elia ení ia ‘e tupulaki ‘i he kaha’u ‘a hono tokangaekina ‘o e ‘oseni, mo hono fakatupu fakapa’anga toe taimi tatau tokanga’i ke malu.

Sea ko e ki’i poini pē ‘i he fika 5 mo e fika 9, ‘a ia ko e fika 5 ‘oku fehu’i ai ‘oku ‘i ai nai ha komisoni ho’omou Fale Alea ‘oku taafataha ‘ene faifatongia ki hono sivi’i mo hono siofi ‘o e ngaahi kaveinga fekau’aki mo e ‘ātakaí pē ko e ‘ekonōmika ‘o e ngaahi koloa ‘o ‘oseni. ‘Uhingá ko e fehu’i ko ení Sea ko e ‘uhinga pē kuo me’a mai ‘a e Feitu’una ‘e ‘i heni foki ‘a e fakataha ‘i he ta’u ni ...

Kole ke tukuhifo Lipooti Folau Sea Fale Alea ki Tahiti ki he Komiti Kakatō

Lord Tu’ivakanō: Sea kātaki fakamolemole pē, tapu pē mo e Feitu’u na. ‘Oku ou kole atu pē pe ‘e lava ke tukuhifo ho’o lipooti ki lalo, he koe’uhi ki he Komiti Kakato. Fakamolemole pē he ‘oku ‘ikai ke u fie ‘i he fatongia ‘oku fai, ka ‘oku ou pehē pē te u kole atu pē ki he Feitu’u na ke ke kātaki pē kapau ‘e lava ke tukuhifo ‘a e lipooti ki he Komiti Kakato, pea toki fai ki ai ‘a e feme’a’aki Sea, mālō.

Mateni Tapueluelu: Poupou atu Sea koe’uhi, ko hono ‘uhinga pē he ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ení, ko e fakataha ‘e fai mai ‘i he ta’u ni, ‘aonga pē ke fai ha mau ki ai.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pāloti, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ke tukuhifo ‘a e lipooti ko ení ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Pālōti tali ke tukuhifo Lipooti Folau Sea ki Tahiti ki he Komiti Kakatō

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, *Dulcie Elaine* Tei, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 8.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahāloto pehē ‘e ‘Eiki Sea.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 3/2023

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he ‘asenita fika 6.3 ko e Lipooti Folau Fika 3/2023 Konifelenisi ‘a e Kosilio ‘a ‘Asitelēlia mo ‘Esia ki he Ngaahi Fakamatala Pa’anga mo e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’anga, ACPAC na’e fakahoko ‘i Uelingatoni, Nu’usila ‘i he ‘aho 21 ki he ‘aho 22 ‘o Siulai 2022. Kole ki he kalake ke ne lau mai ‘a e tohi fakahū mai ‘aki e lipooti.

Kalake Tēpile: (*Lau*)

27 Sanuali, 2023

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fekau’aki: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 3/2023, ki Uelingatoni, Nu’usila ‘Aho 21 – 22 ‘o Siulai, 2022.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau faka-Fale Alea ki he Konifelenisi ‘a e Kosilio ‘a ‘Asitelēlia mo ‘Esia ki he Ngaahi Fakamatala Pa’anga mo e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’anga, ACPAC ‘a ia na’e fakahoko ‘i Uelingatoni, Nu’usila ‘i he ‘aho 21 – 22 ‘o Siulai, 2022.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Dr. ‘Aisake Valu Eke (*Fakamo’oni*)

Hon. Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi (*Fakamo’oni*)

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fehu’i pē.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5, Tongatapu 2.

‘Eiki Palēmia: Ko e ki’i fehu’i pē Sea ki he ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia me’a mai.

‘I ai tokanga ki he tonu hono sipela e Nu’usila

‘Eiki Palēmia: ‘Io, ‘a ia ko Nu’usila ‘oku ui ko Nu’usilae ‘i he taimi ni? ‘A ia na’e fakamo’oni mai ai ‘a e Fika 5. ‘A ia kapau ‘e me’a pea *withdraw* ‘a e lipooti ke fakatonutonu kae toki ‘omai. Ko e me’a ia ‘e hoko Fakafofonga Fika 5 te tau lele he fo’i lea ni ‘i he fo’i laine mo e ngaahi lea faka-pālangi, ko ē ‘oku ke ngāue’aki ko ē he fakataha ‘e toe *withdraw* mo ia.

Poupou ke holomui Lipooti Folau Fika 3/2023 ke fakahoko e fakatonutonu

‘Aisake Eke: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na, mo e ‘Eiki Palēmia. Poupou ‘aupito Palēmia ta ko eni ‘oku sai ‘oku ou fiefia au ‘oku lau ‘etau lipooti, pea ‘oku ou ‘io, ‘a ia ko e tu’u ia ko ena kaekehe, ‘io tonu ke, ‘io mo’oni hala ‘a e si’i fo’i me’a, ‘asi ia he ko e me’a, kapau ‘oku pehē ke toe holomui mai ke toe fakatonutonu ...

<005>

Taimi: 1505-1510

‘Aisake Eke: ... ē kae toki ‘omai Sea fakamolemole ‘a e lipooti ke fakatonutonu ‘a e fo’i lea ko ē mo ē ko u poupou atu, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku ou tui ko e peesi ‘e taha ko eni ‘e toki lava pē ia ‘o fakafetongi’i atu ka ke me’a mai koe he lipooti ka tau hoko atu.

Fakama’ala’ala Lipooti Folau Fika 3/2023

‘Aisake Eke: Sea na’e ‘ai ke, na’e ‘ai ia ke ‘oua ke u toe me’a, lea atu au ‘o fakahoha’a. Ko e ki’i me’a pē ‘e taha ia ‘oku ou fie to’o he lipooti ko eni ko e lesoni ia ki Tonga ni. Ko e taimi ko ē na’e fai ai ko ē ‘a e tokoni ko ē ‘a e Pule’anga ko ē koe’uhí ko hono tokoni’i ko ē ngaahi pisinisi mo e kakai e fonua he uesia ko ē KOVITI. Lau piliona foki silini na’e ‘ave he Pule’anga ki he ngaahi sino kehekehe, kakai ngaahi kautaha.

Ko e me’a ko ē na’e, ko e poini ko ē na’e fai ki ai ‘a e tokanga pē ‘oku lava nai he Pule’anga ‘o ngāue’aki e silini ko eni ‘o ‘ave ngāue lelei ‘o tufa lelei ‘o fakatatau mo e fiema’u pē ‘oku ‘ikai ngāue totonu’aki. Pea ko e tali ‘a ia foki ko ‘ene ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i mo e falala’anga ko ē Pule’anga. Pea ko e ngāue ko ē na’e fai ‘oku hū mai leva ‘a e ‘Atita ia ‘oku lolotongā ko ē fai ko ē ‘o e totongi mo e lele he polokalama ko eni, nau hū mai nautolu ‘o vakai’i e Pule’anga, Falepa’anga mo e ngaahi ‘ofisi. Vakai’i pē ‘oku fēfē koe’uhí ke nau lava ‘o tali ‘a e fo’i fehu’i ko ia pea na’e lava lelei.

‘A ia ko e kongā ia ‘oku ou pehē ‘oku tokanga’i, tokoni, sio ‘Eiki Palēmia ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga fakalahi e ivi ko ē ‘Atita koe’uhí he ‘oku mahino heni ‘oua ‘e toki ha’u e ‘Atita kimui. Ka ‘oku lava ke fakatokolahi’i mo fakalelei’i e ngāue koe’uhí ko e taimi ko ē ‘oku hoko ai e ngaahi me’a, fai pē vakai’i ia ‘o e ngaahi fakahoko ngāue ‘a e Pule’anga ‘i he taimi ko ē ‘oku lele ai. ‘Oua ‘e toki fai e me’a ia kuo ‘osi ha ta’u ia ‘e tolu pē ta’u ‘e ua, kuo ‘osi e palopalema ia. Ka ko ‘ene hū mai pē he taimi ko ia ‘o fai ‘a e ngāue ko ia ko u tui ‘oku tokoni ia.

Kai kehe ko e ki’i me’a lahi pē ia ‘oku ou sio ‘oku ako mei hē pea mo e sio ke mahu’inga ko ē ‘o e faitotonu mo e falala’anga mo e ngāue ko ē ‘Atita te ne lava ‘o fakapapau’i ‘a e tafa’aki ko ia Sea. Ko e ki’i fo’i me’a lahi pē ia ‘oku ou, na’e ‘ikai ke ‘a ia ke u toe fakahoha’a atu ka ko e ki’i me’a pē ‘oku ou ‘ai atu fakahoha’a atu pē Sea mālō.

Fokotu’u Palēmia neongo ‘i ai me’a ke fakalelei’i ka ‘oku mahino taumu’a & ke tali Lipooti folau fika 3/2023

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u toki, te u pou pou pē au ki ai. Ka ko u tui neongo ‘oku ngali hangē ‘oku mou pehē ‘oku ou fakakata ka ko e me’a tatau pē na’a ku ‘uhinga ki ai ‘anenai. Hangē ko ena ko e peesi 2 ‘oku ‘asi mai ‘a e *handling Public Accounts* ko e *finance* ko e *expenditure*, lea fakapapālangi eni Sea. Ka ko u ‘uhingá ko u mahino’i au ‘a e taumu’á. ‘Oku ‘ikai ko ‘eku, ‘a ia kia au ia ka mou fakafekiki, me’a tatau pē ‘oku tonu ke holomui mo ē he ‘oku lea fakapapālangi. Ka ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ia ko u mahino’i pea ko e me’a ‘oku mahu’ingá ‘a e taumu’a ‘o e tohí mo e lipooti mai ‘a e me’á. Kae ‘oua te tau fa’a fakatamaiki ‘o ‘ai e fo’i lea kotoa pē. Ko u fokotu’u atu ai pē au ke tali ā e me’a ‘a e Fakafongá.

Tali fiefia pē Tongatapu 5 ke fakafoki ‘o fakalelei’i e lipooti folau

‘Aisake Eke: Sea tapu ki he Feitu’u na ko u fiefia au. Ko u tui ko e me’a ko ē ‘oku, tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Fale Aleá. ‘Oku ou pou pou ki he ‘Eiki Palēmiá koe’uhí ko e taimi eni tonu ke tau teke’i e tokangá ki he tu’unga ko ē, pea ko e me’a ia ‘oku ou fiefia ai au. ‘Oua te tau to’o ko ha me’a si’isi’i eni. Fiefia au ke tuku ki lalo ke holomui toe fakalelei’i e lipooti ko ení. Ko u tui he koe’uhí ko ‘ene sai ko ē ‘e kei hoko atu pea ‘oku ou pou pou ‘aupito ki he ‘Eiki Palēmiá. Mālō. ‘Io, kae fakalelei’i mai, holomui pē ‘o fakalelei’i mai e ngaahi me’a ko ení ‘o toka mālie pea toe foki mai Sea. Mālō.

Fokotu’u ke pālōti Lipooti Folau Fika 3/2023

‘Eiki Palēmia: Sea ko u hanga pē au ‘o *highlight* atu e me’a ko ení ka nau fakahoko atu pē ‘a ‘eku ‘uhingá he ko u mahu’ingá’ia pē au mo mahino’i, ko e me’a ia kia au ‘oku mahu’ingá. Ko e ‘uhinga ia ko ē na’a ku pou pou atu au ke tau pālōti pē tautolu he fo’i lipooti ko ení. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Pou pou atu Sea ki he fokotu’u ke tau pālōti.

Pou pou ki he fokotu’u Palēmia ke fakafoki lipooti folau ‘o fakalelei’i

Lord Nuku: Sea ko u pou pou atu ki he ‘Eiki Palēmiá. Fakafoki e me’á koe’uhí ko e halafononga ko ē te tau fou aí. Na’e toki ‘osi ni ‘a e ‘ikai ke tau tali ‘i he ‘uhinga tatau ko e *content* ko ē me’á ‘oku mahino pe ia ka ko e founa ngāue ko ē ‘a e Fale Aleá ‘Eiki Sea. Ko e ongo me’a eni na’a na fokotu’u mai pea fakafoki ‘ena me’á ke fakalelei’i maí. Ko u pou pou atu ki he ‘Eiki Palēmiá. Pea hoko ‘a e tu’utu’uni ko iá ko e halafononga ia ke fou mai ai e ‘ū lipooti ‘omai ki he Fale ni Sea. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea sai pē. Ka ko e, ko e faka’amu pē motu’á ni ia ke fakahoko atu. ‘Oku ‘i ai e kehekehe ia ‘a e fanga fo’i lea faka-Pilitānia mo e palakalafi kakato ‘e taha pē ua hono fakamatala’i faka-Pilitāniá. ‘Oku ‘i ai e kehekehe ia he me’a ko iá Sea. ‘Oku mahino pe ia he ‘ikai ke lava ‘o, ‘o ‘i ai fanga fo’i lea he ‘ikai ke lava ‘o fakatonga’i kae ‘uhinga mālie. Ka ko ‘ene ‘alu ko ē ‘o palakalafi ‘oku mahino na’e ngalo ke to’o pea ‘oku fehalaaki. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e tokangá Sea. Pea ko ē ko e fokotu’u mai ē ‘a e Palēmiá te tau paasi pē tautolu e lipooti ko ení ko hono ‘uhingá ‘oku tō ia he ki’i fo’i lea ko iá. ...

<007>

Taimi: 1510-1515

Mateni Tapueluelu : ... Fo’i lea ‘e taha ‘oku kehe ia mo hono palakalafi kakato.

‘Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Fakafofonga. Ko e laumālie na’e ‘oatu ia ko e ‘uhinga ko e laumālie fengāue’aki. Tuku ke u hanga ‘o lau atu. ‘Oku ‘asi ai ‘oku ‘ikai ko ha fo’i lea pē ‘e taha. *Is the public sector competent? Is the public sector reliable? Does the public think that the public sector is honest?* ‘Oku lahi ia ka ‘oku hangē ko ‘eku lau, ‘i he laumālie fengāue’aki mo e mahino na’e ‘uhinga ai ‘eku hanga ‘o fakahoko atu.

Mateni Tapueluelu : Ka ko ena ‘oku faka-Tonga’i pē pea *bracket* e faka-Pilitāniá ka ‘oku faka-Tonga’i.

‘Eiki Palēmia : Tatau pē mo e me’a ko ia ‘a e *MEIDECC* na’e ‘ai pehē mai pē ngāue’aki ‘a e ‘ū lea fakapālangi he taimi ko iá. Ka ko e ‘uhinga ‘o kapau ko ‘ene hala ko e hala. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ko e fo’i sētesi ‘e taha pea sai ia pea palakalafi ‘e taha pea kovi. Ko ‘eku ‘uhinga pe ai, kae kehe ko e me’a na’a ku ‘oatu ‘anenai fiamālie pē au he ‘oku ou mahino’i ‘e au ‘a e ‘uhinga ‘o e lipooti. Kae hangē kapau te tau ‘alu ki he’etau me’a na’e fai ‘anenai ‘oku tau ‘osi ‘ilo pē ‘etautolu ‘a e me’a na’e fai ‘anenai. Ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ia ‘e kau Fakafofonga ko e fanga ki’i me’a pehe ni ‘oku tau femahino’aki ai. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke...

‘Eiki Sea : Ko ia Hou’eiki kimu’a pea tau mālōlō te u kole ke tau pāloti ka ko e hikinima ‘e pehe ni. Ko ia ‘oku loto ke tali e lipooti hiki mou hikinima. Ko ia ‘oku mou loto ke fakafoki, ‘oua te mou hikinima.

‘Aisake Eke : Fakafoki ‘o ki’i fakatonutonu pea toki foki mai. Ko ia?

‘Eiki Sea : ‘Ikai na’a ku ‘osi tu’utu’uni au ki ai ko e peesi 1 ‘e fakatonutonu e Nu’usila ‘e toki tānaki mai pē peesi ia ko ia ka ko e kakano ‘a e lipooti ‘oku tau pāloti’i he ‘aho ni. ‘A ia ko hono fakataha’i e tali e lipooti pea mo e fokotu’u ko eni ‘a ‘Eua ke fakafoki.

‘Eiki Palēmia : ‘Eiki Sea ‘oku lahi ‘a e ‘ū me’a ia ‘i mui...

Lord Nuku : Sea ki’i me’a pē ‘oku fihikiate au kapau he ‘ikai ke tau tali e lipooti. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke tau tali ‘etautolu ‘a e kakano ‘o e lipooti ‘o hangē ko ho’o me’a. Pea kapau leva ko e ‘uhinga...

‘Eiki Sea : ‘A ia ko e fakatonutonu ko ē ...

Lord Nuku : Ko e fakama’ala’ala mai pē ia koe’uhi ke mahino. Ko ‘ene mahino pē kia au ka u ‘atā ‘eku me’á. Kapau te tau ta’etali e lipooti he’etau pāloti, ko e me’a ko ē ‘oku ta’emahino kiate au pē ko ‘etau ta’etali pea anga fēfē e lipooti, kapau he ‘ikai ke tali ‘e he komiti. Ko ‘eku ‘ai pē ‘aku ke fakama’ala’ala mai pē.

‘Eiki Sea : Ko e tōnounou ko ē hono sipela e Nu’usila te tau lava pē ‘o tali ke fakatonutonu hangē pē ko ‘etau fakatonutonu ‘a e ngaahi lao. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku tau ta’etali e lao pē ko ha lipooti. ‘A ia na’a ku ‘osi fakahoko atu ‘anenai ‘e fakatonutonu ‘a e ‘uluaki peesi ke mo’oni e sipela e Nu’usila, pea ko ‘etau pāloti ko eni ke tali e toenga e lipooti pē ko hono fakafoki kakato e lipooti ‘o hangē ko e fokotu’u ko eni ‘a e Nōpele ‘Eua. ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia : ‘Eiki Sea kātaki fakamolemole pē Sea. Ko e ‘uhinga ko e peesi 2 ia mo e peesi 3 ‘oku lahi e fakapālangi ia ai ‘oku ‘ikai ko e fo’i peesi ‘uluaki pē ia. Pea na’e ‘uhinga ko ē ‘a ‘eku fakama’ala’ala ko ē mo e fakamatala ki he fengāue’aki ‘o kapau ‘oku pehē pea

tali, pea kapau 'oku 'ikai ko e me'a ia 'a e Fakafofonga he ko 'ene lipooti pē te ne fakaholomui' i 'ene lipooti. Mālō.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē 'oku 'ikai ke u loto au ke fakalōloa. Ka ko e 'uhinga ko ē na'e 'ai ai ke mau 'ai ke pāloti Sea ko e 'uhinga ko e lipooti ko eni 'oku faka-Tonga 'ata'atā pea 'oku 'i ai e ngaahi me'a ai 'oku fakapālangi ka 'oku faka-Tonga'i. Ko hono kehekehe mo e Lipooti Fakata'u 'a e Pule'anga 'oku vahe'i 'a e konga ke faka-Pilitānia mo e konga ke faka-Tonga. Ko hono kehekehe ia. Pea 'oku *fuse* mai 'a e faka-Pilitānia ia 'i he konga 'oku faka-Tonga kehe ia mei he lipooti Sea.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu Sea. Kole atu ke faka-Tonga'i mai 'a e *fuse* ko ā pē ko e hā na'a ne ngāue'aki. Hā e lea fakapālangi na'a ke ngāue'aki?

Mateni Tapueluelu : Ko ia ko e fusi.

'Eiki Palēmia : Faka-Tonga'i mai.

Mateni Tapueluelu : Ko e faka-Tonga 'o e *fuse*, faka-Tongá ko e fusi.

'Eiki Palēmia : Ko ha fu'u fusi, 'ai lelei pē.

Mateni Tapueluelu : 'Ai ke mahino 'ai ke mahino e poini 'oua 'e toe hola. Ko eni ko u tali hangatonu atu ko e *fuse*.

'Eiki Palēmia : Ko e poini ko ia na'e *withdraw* ai me'a 'a e *MEIDECC* he na'e 'i ai 'a e lea fakapālangi he lipooti faka-Tonga.

Mateni Tapueluelu : Ko ia.

'Eiki Palēmia : Tatau tofu pē mo eni.

Mateni Tapueluelu : 'Ikai. 'Oku faka-Tonga 'ata'atā e lipooti pea 'oku 'i ai. Ko e me'a ko ia 'amoutolu...

'Eiki Palēmia : Fakafofonga me'a hifo ki he lipooti.

Mateni Tapueluelu : 'Oku hū 'a e faka-Pilitānia he faka-Tonga. Ko e palopalemá ia.

'Eiki Palēmia : Tuku 'a e kaikaila ia he 'oku 'ikai ke mau tuli mautolu.

Mateni Tapueluelu : Ko e palopalema ia ko e *version* faka-Tonga 'oku mou 'omi ai 'a e Pilitānia, na'e tonu ke 'ave ' e Pilitānia ki he me'a ...

'Eiki Sea : Hou'eiki. Hou'eiki. 'Oku ou mālie'ia ho'omo feme'a'aki Hou'eiki Tongatapu 4 kātaki 'o me'a atu kitu'a Hou'eiki ko 'etau taimi ko e 3:00 eni ke tau mālōlō.
(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1530-1540

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Ko ‘etau feme’a’aki ‘oku kei ‘i he Lipooti Folau Fika 2/2023, fakataha ‘a e kulupu tekinikale, kātaki, Folau Fika 3/2023, Konifelenisi ‘a e Kosilio ‘a ‘Asitelelia mo ‘Esia ki he Ngaahi Fakamatala Pa’anga mo e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’anga ACPAC, Uelingatoni, Nu’usila, ‘a ia na’e ‘osi lipooti atu ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5, pea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e fokotu’u ke tali. ‘A ia na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u mei he Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ‘Eua ke ‘oua ‘e tali kae fakafoki, na’e ‘osi fakamatala atu ‘i he’etau pālōti. ‘A ia ko ia ‘oku loto ke tali mo e fakatonutonu ko ia ki he ‘uluaki peesi, mou hiki hake homou nima.

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki fakamolemole.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali pea ‘e fakafoki leva ‘a e lipooti ‘o fakatonutonu mai.

‘Eiki Palēmia: Kātaki Sea ko e ‘uhinga pē hangē ko e me’a ko ē ‘a e Nōpele, ka tau ta’etali ‘etautolu ia ko e fakafoki ‘aupito ia ‘a e lipooti ‘oku ‘ikai ke tali ia ‘e he Fale. Ko e faingamālie ko ē ke toe *consider* mai ‘o kapau ‘e *withdraw* mai, he ko ‘etau pālōti’i eni pē ‘e tali pē ta’etali. Ko ene ta’etali pē ‘ana ia ko e ‘alu ia ‘a e lipooti ia, ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘e toe foki mai pē ‘ikai.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia te u fakama’ala’ala atu pē ko ‘eku fakataha’i pē ongo fokotu’u, ke tali pea fakafoki. ‘A ia kapau te mou loto ke tali mou hiki homou nima, kapau ‘oku ‘ikai ke mou loto ‘e fakafoki leva ia. ‘A ia ko hono fakataha’i pē ongo fokotu’u. Ko e founga pē ‘e 2 ‘e lava ke fakafoki ai, ‘uluaki ko e fakafoki ki he tokotaha ‘oku ne fokotu’u mai, pē ko hono fakafoki ki he Fale. ‘A ia ‘oku kehe ia mei he fakalea ko ē ke ta’etali.

Pea kapau ‘oku mou fiema’u ke tau pālōti tu’o 2 ‘e toe lava pē, na’a ku feinga pē au ke fakanounou ka ‘oku hangē ko ē ‘oku tau ki’i puputu’u ‘i he faka’uhinga, ‘a ia te u ‘uluaki pālōti ‘i he fokotu’u fakamuimui, fokotu’u ko eni ‘a e Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Eua ke fakafoki.

Kalake, tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke fakafoki ‘a e lipooti ko eni ke fakalelei’i ‘a e lea ‘i he ‘uluaki peesi, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Nuku, loto ki ai ‘a e toko 2.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke ‘oua ‘e fakafoki fakahā mai ho nima.

Pālōti tali ke ‘oua fakafoki Lipooti Folau Fika 3/2023

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, loto ki ai ‘a e toko 5 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘A ia ‘oku tali ke ‘oua ‘e fakafoki, ‘aki ‘a e pālōti ‘e 5 ki he 2. ‘I he’ene pehē Hou’eiki te u hoko atu leva ki he pālōti hono hokó ‘a ia ko hono tali mo e fakatonutonu. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lipooti mo ‘ene fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Pālōti tali Lipooti Folau Fika 3/2023 mo e fakatonutonu

Kalake Tēpile: ‘Oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai ‘a e toko 13.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko taha ko Vaea Taione.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau hoko atu leva ki he fika 6.4 ‘o ‘etau ‘asenita ko e Lipooti Folau Fika 4/2023, Fakataha’anga Faka-Fale Alea ‘a ‘Esia mo e Pasifiki, fakataha hono 6 fekau’aki mo e Mo’ui Lelei Fakamāmani Lahi.

Na’e fakahoko ‘a e fakataha ko eni ‘i *Seoul* ‘i he Lepapuliki ‘o Kōlea mei he ‘aho 24 ki he ‘aho 25 ‘o ‘Aokosi, 2022. Kōle atu ki he kalake ke ne lau mai ‘a e tohi fakahū mai ‘aki ‘a e lipooti.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023

Kalake Tēpile: (*Lau*)

‘Aho 26 Sanuali, 2023

Ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga,

Fekau’aki: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023 ki Seoul, Kōlea Tonga, ‘aho 24 ki he 25

<005>

Taimi: 1540-1545

Kalake Tēpile: ... ‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Fakataha’anga Faka-Fale Alea ‘a ‘Esia mo e Pasifiki. Fakataha hono 6 fekau’aki mo e Mo’ui Lelei Fakamāmani Lahi, ‘a ia na’e fakahoko ‘i *Seoul* ‘i he Lepupilika ‘o Kōlea Tongá ‘i he ‘aho 24 – 25 ‘o ‘Aokosí.

Faka’apa’apa atu

.....
Lord Tu’ivakanō

.....
Hon. Dr. Saia Piukala

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Tongatapu me’a mai.

Fakama’ala’ala ki he Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023

Lord Tu’ivakanō: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Fale Alea ‘o Tongá, kau Mēmipá. Sea ko e fakatahá ni na’e fakahoko ‘i he ta’u kuo ‘osí, na’á ma lele atu ai pea mo e ‘Eiki Minisitā Mo’uí. Ko e fakatahá ni na’e fakahoko ia he *Republic*, Kōlea Tonga fekau’aki pea mo e mahaki fakamāmani lahi ko eni ko e *COVID-19*. Pea na’e pehē pe ko ha fa’ahinga

mahaki ka na'e 'ange 'a e ngaahi fakamatala me'i he ngaahi fonua 'Esia mo e Pasifikí ki he anga 'enau mateuteu mo e anga 'enau, ngaahi me'a na'a nau fakahoko 'i he taimi na'e hoko ai e KOVITI.

Ka ko e tu'u ko eni 'atautolu foki 'i Tongá na'a tau faingamālie foki he na'e hoko e mahaki ko eni na'e te'eki ai ke hake mai ki he fonuá ni ka na'e fai pe mateuteu. Pea na'e lava pē 'e he tau Fale Aleá 'o fakahoko 'i he taimi ko iá pea na'e toki hoko mai pē foki e taimi na'e 'omai ai 'a e tokoni ko eni mei 'Aositelēlia ki he mo'ungaafi.

'A ia 'i he taimi ko iá Sea na'e toki, kuo 'osi fai pē ngāue lahi 'a e potungāue ka na'e fakahoko pē 'e he 'Eiki Minisitā 'a e *statement* 'a e *paper country* ko ē pe ko e pepa 'a e fonuá ni. 'A e ngaahi mateuteu na'e fai 'o a'u mai pē ki he taimi na'e mai ai ngaahi tokoni ko eni 'a e huhú 'o fai 'a e huhu hotau kakaí. Pea, 'a ia ko e tō mai ko ē 'a e mahakí na'e 'osi lava pē 'e he potungāue ke fakahoko honau fatongiá mo fai 'a e ngaahi teuteu.

Ka 'oku ou tui ko e me'a mahu'ingá 'a e lava ke vahevahe, fevahevahe'aki 'a e ngaahi fonuá 'a e 'Esia mo e Pasifikí. Pea mo 'enau sio ki he kaha'ú ka toe hoko mai ha ngaahi me'a pehé ni, ko e hā leva e ngaahi me'a 'oku nau ako me'i he ngaahi me'a ko eni kuo hoko. Pea ko ia kuo, na'a mau 'i Kōleá na'e 'i ai pe ngaahi feitu'u ke fai ai 'a'ahi ki ai ka ko e me'apango foki, kau foki 'a Kōlea ia he ngaahi fonua 'oku ki'i sai 'enau tu'unga fakapa'angá.

Pea na'e 'osi 'i ai e mateuteu lahi fakatekinolosia ia na'a nau fakahoko 'e nautolu ka na'e lava pe ke mau ō atu 'o sio he ngaahi feitu'u ko eni 'a 'enau ngaahi teuteu na'e fai. Ka 'e lava pe ke fai ha kole tokoni 'i ha taimi ke fai e fengāue'aki pea mo e ngaahi fonua hangē ko Siapani 'a e ngaahi fonua ko eni 'oku fa'a tokoni kia kitautolu. Pea ko e, pea ko u tui 'oku mahino pē 'a e lipootí mo e ngaahi fokotu'u. Pea mo e faka'amu pe 'a e fakataha'angá ki he kaha'ú 'e lava pe ke fai e fetokoni'aki. Pea 'i he taimi tatau 'oku lava pe ke fai e ngaahi fetu'utaki pea mo e ngaahi, kau Fakafofongá.

Ka ko e me'a taimi tatau pē 'oku mahu'inga kia kitautolu hotau fatongia ko e Fale Alea 'o Tonga, ko e hā 'etau mateuteu tāfataha pe ki he lao. Ko e hā e ngaahi me'a 'oku fengāue'aki pea mo e Potungāue Mo'uí 'e lava ke tau ngāue'aki he taimi ni. He 'oku mahino te tau fe'ao pe mo e mahaki faka'auhá. Pea 'oku 'ikai ke tau 'ilo na'a toe 'i ai ha me'a, ha toe *variant* kehe ia 'e toe hoko. Ka ko e hā 'etau mateuteu atu 'a e Falé ki he kaha'ú, mahalo ko e me'a pē ia Sea ka 'oku ou tui mahalo 'e mahino pe e lipootí.

Kae me'apangó pe he 'oku 'ikai ke 'i heni e Minisitā Mo'uí he 'oku ou tui 'oku 'i ai 'enau fokotu'utu'u ia 'a e Potungāue Mo'uí. Tukukehe na kuo 'ilo nai ia 'e he Kapinetí e ngaahi me'a ko iá. Ka ko e fokotu'u atu pe ia Sea, mahalo ko e lipootí pe ia. ...

<010>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Sea: ... Mālō Hou'eiki, ko e lipooti eni mei he folau ko eni 'oku 'oatu 'e he Fakafofonga Nōpele 'o Tongatapu. 'Oku toe 'i ai ha fehu'i, fokotu'u mai. Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Fokotu'u atu ke tali 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Fekau’aki pea mo e Folau Faka-Fale Alea Fika 5/2022, kātaki Fika 6/2023 ki he Konifelenisi Faka-Fale Alea hono 65 ‘a e Kominuieli.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu ...

Eiki Sea: Kātaki Hou’eiki ko e ‘ū lipooti kehe eni ia ‘oku ou lau atu, fu’u lahi ‘ū folau. Kātaki ko e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2022 ki *Seoul*, Kolea Tonga ‘aho 24 ki he 25 fakahā mai ho nima.

Pālōti tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023 ki *Seoul*, Kolea Tonga

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 15.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali ‘a e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Toko 16 kia Paula Piveni Piukala. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ki he ta’eloto ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he Lipooti Folau Fika 4, 5. Ko e Lipooti eni Fekau’aki pea mo e Tesi Fakavaha’apule’anga ‘a e Timi Mate Ma’a Tonga mo e timi *Kiwis* ‘i Nu’usila na’e fakahoko ‘i he ‘aho 25 ‘o Sune, 2022. Kole atu ki he kalake ke lau mai ‘a e lipooti, ‘a e tohi fakahū mai ‘o e lipooti.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 5/2023

Kalake Tēpile: (*Lau*)

‘Aho 30 ‘o Sepitema, 2022

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fekau’aki: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 5/2023 ki Nu’usila, ‘aho 25 ‘o Sune 2022.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Tesi Fakavaha’apule’anga he vaha’a ‘o e timi Mate Ma’a Tonga pea mo e timi *Kiwi* ‘a Nu’usila ‘a ia na’e fakahoko ‘i ‘Aokalani, Nu’usila ‘i he ‘aho 25 ‘o Sune 2022.

Faka’apa’apa atu,

Lord Fakafanua, ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. (Fakamo’oni)

Hon. Tevita Puloka, Fakafofonga ‘o Tongatapu 1,

Lord Tu’iha’angana, Fakafofonga Fika 1 Hou’eiki Nōpele ‘o Ha’apai.

Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau mai pē ‘a e lipooti ‘oku nounou pē peesi ‘e 3.

Kalake Tēpile: (*lau ‘a e lipooti*)

Talateu

‘Oku fakahoko atu ‘i he lipooti ni ‘a e ola ‘o e folau faka-Fale Alea na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, *Lord Fakafanua*, ‘Eiki Tokoni Sea, *Lord Tu’iha’angana*, pea mo *Hon. Tevita Fatafehi Puloka*.

Ko e folau ko eni ke fakafongā’i ai ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he tesi vaeua ta’u he ‘akapulu liiki, he vaha’a ‘o e Mate Ma’a Tonga pea mo e timi *Kiwis* ‘a Nu’usila, ‘a ia na’e fakahoko ‘i Nu’usila ‘i he ‘aho 25 ‘o Sune 2022.

Puipuitu’a ‘o e folau Faka-Fale Alea:

‘I he ‘aho 31 ‘o Me 2022 na’e tali ai ‘e he Fale Alea ke fakahoko ‘a e folau faka-Fale Alea ki ‘Aokalani, Nu’usila ki he tesi fakavaha’a Pule’anga ‘i he vaha’a ‘o e timi Liiki Mate Ma’a Tonga, pea mo e timi *Kiwis* ‘a Nu’usila, ‘i he ‘aho 25 ‘o Sune 2022.

Na’e tali ai ke me’a atu ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, *Lord Fakafanua*, ‘Eiki Tokoni Sea, *Lord Tu’iha’angana*, pea mo *Hon. Tevita Fatafehi Puloka* pea muimui folau ki ai ‘a e Tokoni Kalake, Sione Vikilani pea mo ‘Amelia Taufa.

‘I he taimi tatau na’e ‘osi tali ‘e he Fale Alea ‘i he 17 ‘o Mē, 2022 ‘a e fakaafe folau ki he Konifelenisi hono 51 ‘a e Hou’eiki Sea, mo e kau Kalake ‘a e ngaahi Fale Alea mei ‘Asitelēlia, Nu’usila mo e Pasifiki, ke fakahoko ki Melipoane, ‘Asitelēlia ‘aho 4 ki he 8 ‘o Siulai 2022. Na’e tali ke me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, pea muimui folau ki ai ‘a e Tokoni Kalake mo e Sekelitali ‘a e ‘Eiki Sea.

Na’e fokotu’u ai pē ke folau fakataha pē ‘a e ‘Eiki Sea mo ‘ene kau folau ki he fakataha ni ‘i he taimi folau ‘a e ‘Eiki Sea ki he fakaafe ko eni ‘i he tesi vaeua ta’u ‘a Tonga. Pea ka hili ‘a e tesi vaeua ta’u pea hoko atu ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Kalake Tēpile: ... ‘ene me’a ki he fakataha mo ‘ene kau muimui folau ki Melipoane.

Fakaikiiki ‘o e folau faka-Fale Alea

Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘o Tonga ke fakafongā’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he fakaafe faka’ofisiale ki he tesi vaeuata’u ‘a Tonga mo Nu’usila ‘i ‘Aokalani Nu’usila, 25 ‘o Sune 2022, ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, *Lord Fakafanua* kae pehē ki he Fakafongā Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai, *Lord Tu’iha’angana* pea mo e Fakafongā Kakai ‘o Tongatapu 1, *Honorable Tevita Fatafehi Puloka*.

Ko e folau ni na’e tali ‘e he Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakaafe mei he Pule’anga Tonga ki ha Hou’eiki Mēmipa ‘e toko 3 ke nau me’a ki Nu’usila ke me’a tonu ki he tesi ‘i he vaha’a ‘o e Mate ma’a Tonga pea mo e *Kiwis* ‘a Nu’usila.

Ko e tési foki ko eni na'e fakahoko ia ki he mala'eva'inga *Mount Smart* pea na'e 'osi kotoa 'a e ngaahi tikite ko ia ne tu'uaki ki he tési 'i hono fakatau.

Fakalotolahi mei he 'Eiki Sea ki he fānau va'inga Mate ma'a Tonga.

'I he taimi tatau ne me'a atu ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, *Lord Fakafanua* 'o ne 'ilo fakataha mo e fānau va'inga 'i he efiāfi kimu'a pea fakahoko 'a e va'inga. Ne fakahoko ai pē 'e he 'Eiki Sea ha me'a fakalotolahi ki he fānau va'inga pea mo 'ene fakamālō'ia 'enau fie fakafongā'i 'a Tonga 'i he va'inga liiki.

Ne me'a e 'Eiki Sea ki he fānau va'inga 'o fakamālō'ia kinautolu koe'uhí 'oku hanga 'e he laumālie mo e va'inga 'a e fānau ke to'o atu 'a e mafasia mo e uesia ne fehangahangai mo e kakai 'o Tonga tautautefito ki he 'osi e pā 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai, *tsunami* pea pehē ki he ngaahi fakataputapui makatu'unga mei he ngaahi mahaki faka'auha Koviti-19.

Ko e 'aho ne fakahoko ai e va'inga na'e kau fakataha 'a e Hou'eiki Mēmipa mei he Fale Alea 'o Tonga pea mo e lauiāfe 'o e kakai Tonga 'i Nu'usila 'i he pou pou ki he va'inga 'a e fānau va'inga. Neongo ko e va'inga 'i Nu'usila ka ne hangē pē ia ha va'inga 'i Teufaiva he tokolahi ange 'a e teunga kulokula he kau pou pou 'o e timi *Kiwis* pea 'ikai ngata ai ka ko e hiva himi faka-Tonga, himi hiva faka-Tonga na'a ne kāpui 'e ia 'a e mala'e va'inga.

'I he timi 'a e Mate ma'a Tonga na'e va'inga ne 'ikai ke kau mai 'a e fānau Tonga 'oku nau va'inga 'i 'Iulope koe'uhí ko e kei lele fakataputapui e Koviti-19 pea kei lele foki mo 'enau ngaahi fe'auhi. 'I he taimi tatau ne 'i ai e ni'ihi 'i he fānau va'inga ne ui kinautolu he ongo timi *State of Origin* 'a Kuinisilani pea mo e Niu Sauele 'o 'ikai ai ke nau kau mai.

Ne 'ikai foki ke lava mai mo e faiako 'a e timi *Kristian Woolf* ki he tau koe'uhí ne kei lele 'a e fe'auhi *Super League* 'a Pilitānia, 'a ia 'oku kei ai faiako ai he timi 'a *St. Helens*. Ne ui mai leva 'a *Wayne Bennet* ko e taha he kau faiako tu'ukimu'a 'a 'Asitelēlia pea mo e tokoni faiako ko *Dean Young*.

Ko e timi ko ia ne va'inga ne toe tokolahi ai mo e fānau Tonga ko 'enau toki va'inga ia 'o fakafongā'i 'a Tonga. 'A ia ne kau ki ai 'a Toluta'u Koula, *Will Penisini*, *Christian Tu'ipulotu*, Talatau 'Amone pea mo e *Keaon Koloamatangi* pehē kia Haumole Olakau'atu.

Ne mālie pea fefeka 'aupito e va'inga 'o mahino ne feangai ange 'a e timi *Kiwis* 'a Nu'usila ka 'oku mahino mai 'oku 'i ai 'a e faingamālie lahi 'a e fānau ko eni pea mo e timi Mate ma'a Tonga ki he kaha'u. Ne toumu'a tafī mala'e foki 'a e timi liiki fefine fakafonua 'a Tonga 'a ia ne nau fepaki ai mo e timi fefine 'a e timi 'a e *Kiwis* 'a Nu'usila. Ko e toki fuofua taimi eni ke tési ai 'a e timi liiki fakafonua fefine 'a Tonga pea mo e timi *Kiwi Ferns* 'a Nu'usila.

Ola 'o e Va'inga

'I he tafī mala'e 'a e timi fefine liiki fakafonua 'a Tonga na'a nau ulungia ai he timi *Kiwis Ferns* 'a Nu'usilá ko e 50 ki he 12 neongo 'a e vāmama'o 'o e kai ka ne kei malava pē he timi fefine 'a Tonga ke fakafepaki'i fefeka 'a e timi *Kiwi Ferns* 'o a'u ki he momeniti faka'osi 'o nau toe tata'o ai.

Ne mahino mei he va'inga ne fakahoko 'i he timi 'a e Mate ma'a Tonga neongo na'e ulungia 'a e timi Mate ma'a Tonga 6 ki he 26 'a e timi *Kiwis* 'a Nu'usila ka ko e tau mālie mo'oni. Ko e tau ne 'ikai pē ha holo 'a e timi Mate ma'a Tonga...

<007>

Taimi: 1555-1600

Kalake Tēpile : ... 'o nau va'inga'i kakato 'a e miniti 'e 80.

Ne toe mahulu hake mo e poupou 'a e kāinga Tonga 'enau hiva pē mei he kamata ki he 'osi 'a e tau. Neongo e ulungia ka ne nau kei hiva pē mo ta'ata'alo 'aki 'enau ngaahi fuka 'i he' enau foki mei he Mala'e *Mount Smart*.

Ngaahi Fokotu'u : Ke tali 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ko eni 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea : Mālō. Ko u fie tuku heni 'a e faingamālie ki he taha e ni'ihi na'e kau atu 'i he folau ko eni Fakafofonga Tongatapu 1 kapau 'oku 'i ai ha'ane tānaki mai ki he lipooti.

Tevita Puloka : Sea ko u tui pē Sea kuo 'osi mahino pē me'a mo e ola 'o e fe'auhi ko eni na'e fai ko eni. Fakamālō pē he toka'i mai 'o e motu'a ni 'o kau 'i he folau pea 'oku ou tui lahi pē 'oku mahino pē 'i he lipooti ko eni 'a e fānau heni na'a nau 'asi ko e tu'ukimu'a ia 'i he *World Cup* na'e toki 'osi neongo na'e 'ikai ke tau 'ulungia. Neongo na'a tau 'ulungia 'i he *World Cup* ka 'oku hangē ko e fepaki mo Nu'usila me'apango pē na'e 'ikai ke tau fepaki mo Nu'usila pē tau mo Nu'usila mo e *Kiwi* 'i he *World Cup*, ka 'oku mahino pē 'a e tūkunga na'e 'i ai 'a e fānau va'inga. Pea hangē pē ko e fe'iloaki pea mo kinautolu pea pehē mo 'enau ngaahi mātu'a pea mo 'enau kei vekeveke ke kei hoko atu 'enau mateaki'i 'a e maa'imoa 'akapulu liiki he fonua ni. Mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Fokotu'u atu Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e lipooti eni kuo 'osi lau kakato atu pea 'oku 'i ai e poupou ke fokotu'u atu ke tau tali. Kole atu ki he kalake tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 5/2022 fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o tali Lipooti Folau Fika 5/2022

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 16.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he Lipooti Folau Fika 6/2023 Konifelenisi Faka-Fale Alea hono 65 'a e Kominueli na'e fakahoko eni ki *Halifax* Kanata mei he 'aho 20 – 26 'Akosi. Kalake ke lau mai 'a e tohi fakahū mai 'aki e lipooti.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 6/2023

Kalake Tēpile :

‘Aho 30 Sanuali, 2023.

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,

Fekau’aki: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 6/2023 ‘i he Konifelenisi faka-Fale Alea hono 65 ‘a e Kominiueli 2022.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Konifelenisi Faka-Fale Alea hono 65 ‘a e Kominiueli ‘a ia na’e fakahoko ‘i *Halifax*, Kanata pea mei he ‘aho 20-26 ‘Aokosi 2022.

Faka’apa’apa atu

.....

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea e Fale Alea

.....

Hon. Fekitamoelea ‘Utoikamanu

‘Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata

‘Eiki Sea : Hou’eiki ko e folau ko eni ko e folau ia ‘a e CPA pē ko e *Commonwealth Parliamentary Association*. Ko e fakataha’anga fakamāmani eni ‘a e ‘ū Fale Alea ko eni o e Kominiueli ‘oku fakahoko ia ‘i he ta’u kotoa pē. ‘A ia ‘i he fakataha ko eni na’e fakahoko ‘i Kanata ‘i ‘Aokosi ta’u kuo ‘osi na’e lava atu ki ai ‘a e Sea ‘o e Fale Alea pea mo e Sea pea mo e ‘Eiki Minisitā ki Muli. ‘E ‘ikai ke u toe fakamatala atu ‘a e lipooti Hou’eiki kuo ‘osi hā atu pē ‘i he peesi 1-6 ka te u kole ki he Kalake ke ne lau atu e ola e fakataha ‘i he peesi 8.

Kalake Tēpile : Ola ‘o e fakataha: Ko e ngaahi kaveinga ‘eni na’e tali pea mei he ngaahi fakataha na’e kau atu ki ai ‘a e kau folau mei he Fale Alea ‘o Tonga.

- (i) **Na’e tali pea mei he fakataha ki he tu’unga mateuteu ‘a e ngaahi fonua iiki ki he ngaahi fakatamaki ‘a e fokotu’u ko ‘eni:** ‘Oku totonu ke ngāue fakataha ‘a e ngaahi Fale Alea mei he ngaahi fonua iiki pea mo fekumi ki ha ngaahi founa lelei ke taliui ai ‘a e ngaahi Pule’anga *Executive* koe’uhi ko e ngaahi ngāue kuo fokotu’utu’u ko e fakataumu’a ki he ...

<008>

Taimi: 1600-1605

Kalake Tēpile: ...

teuteu mo e pule'i 'o e ngaahi fakatamaki, kau ai 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi founda ngāue ki he vakai'i fakalukufua mo e taliui (*oversight and accountability*) 'i he'ene felāve'i pea mo e mateuteu ki he ngaahi fakatamaki.

- (ii) **Na'e tali pea mei he fakataha 'i hono sivilisi'i fakapa'anga mo e vakai fakalukufua 'a e fokotu'u ko 'eni:** 'Oku totonu ke ma'u 'e he ngaahi Fale Alea 'a e tau'atāina, ngaahi naunau kakato pea mo e pōto'i ngāue fe'unga ke fakahoko'aki 'e he ngaahi Komiti Pa'anga 'a hono ngaahi fatongia.
- (iii) **Na'e tali pea mei he fakataha ki he fakalalakaka faka-polofesinale (*professional development*) ma'a e Hou'eiki Fale Alea 'a e fokotu'u ko eni:** 'Oku totonu ke kau 'i he tefito'i fatongia 'o e ngaahi Fale Alea 'a hono tokoni'i 'a e fakalalakaka faka-polofesinale 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Oku totonu ke faingofua 'a e ngaahi me'a 'oku tuku mai pea ke fakatatau ia ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e Hou'eiki Mēmipa fo'ou, pea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa taukei ange.
- (iv) **Na'e tali mei he fakataha ki he langa hake ha tu'unga faka'ekonōmika tu'uloa 'i he ngaahi va'a iiki 'o e CPA 'a e fokotu'u ko eni:** 'Oku totonu ke longomo'ui 'a e kau atu 'a e ngaahi Fale Alea mei he ngaahi fonua iiki 'i hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakalalakaka faka'ekonōmika, ke fakapapau'i 'oku tofuhia kotoa 'a e ngaahi kulupu 'i he sosaieti 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a fakalalakaka tu'uloa (*SDG*).

Konga 2:

Na'e ma'u 'e he 'Eiki Sea 'a e faingamālie ke alea pea mo e va'a ngāue mo e polokalama 'a e CPA ki ha faingamālie ki ha ako fakataukei pea mo fakalalakaka ma'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e ola 'o e fakataha alea ko eni kuo fakapapau'i ai 'e fakahoko 'e he CPA ha ako fakataukei 'i he konga kimu'a 'o e ta'u ni ha polokalama fakataukei ma'a e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea 'o Tonga, pea 'e kau mai foki ki ai pea mo e ni'ihī mei he ngaahi Fale Alea kehe 'o e Pasifiki.

Fokotu'u:

Ke tali 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 6/2023.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā ki Muli.

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa. Ka ko e 'uluaki pē 'oku ou 'uluaki fakamālō 'i he faingamālie ke u kau ki he fakataha mahu'inga ko eni 'a e, kae 'uma'ā 'a e faingamālie na'e tuku mai ke u kau 'i he lea fekau'aki mo e tu'unga mateuteu ki he ngaahi fakatamaki ma'a e ngaahi fonua iiki. Kae 'uma'ā 'a e kau atu ki he konifelenisi fakata'u 3 hono 7 'a e hou'eiki fafine Fale Alea, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi faingamālie ke toe fakataha'i mo tālanga'i 'a e ngaahi kaveinga vivili mei he fakataha ko eni 'i he ngaahi, 'i he ta'u ni, kae 'uma'ā 'i he hoko atú.

Mahalo ko e toe me'a pē 'e taha 'oku ou fiema'u ke toe fakatokanga'i 'a e polokalama ko eni fakataha ki he fakalalakaka fakapalofesinale ma'a e Hou'eiki Fale Alea, pea mo e faingamālie polokalama ako 'a ia 'oku lava pē 'o fakahoko *online* mei he 'Univēsi *McGill* mo e

ParlAmericas ‘a ia ‘oku faka’atā pē ki he ngaahi Fale Alea ke nau kole ha tokoni ki ai ki he ngaahi ako fakataukei mo fakalakalaka ma’a e Hou’eiki Mēmipa. Mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u ke tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 6/2023

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakamālō atu pē ‘i he fakataha lelei na’e fakahoko mo toe fakaafe ke lava ‘o fai mai ha tokoni ‘i he polokalama ako ko eni ‘e fakahoko pea pehē ‘a e fakamālō mo e fokotu’u atu ke tali. Mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti ...

<005>

Taimi: 1605 – 1610

‘Eiki Sea: ... e Lipooti Fika 6/2023, ko ia ‘oku loto ke tali fakahā mai ho nima.

Pālōti ‘o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 6/2023

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Nuku mo ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, loto ki ai e toko 15.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tai e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 7/2023

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he lipooti faka’osi ‘i he *item* fika 6 ‘etau ‘asenitā ‘a ia ko e Lipooti Folau Fika 7/2023, Konifelenisi hono 51 ‘a e Hou’eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o ‘Aositelēliá, Nu’usila pea mo e Pasifikí. Na’e fakahoko eni he ‘aho 4 – 8 ‘o Siulai 2022 ‘i Melipoane, ‘Aositelēliá. Kole atu ki he kalaké ke lau mai tohi fakahū mai’akí.

Kalake Tēpile:

‘Aho 30 Sepitema 2022

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá

Fekau’aki: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 7, 2023 ki Melipoane, ‘Aositelēliá meí he ‘aho 4 – 8 Siulai 2022

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Konifelenisi hono 51 ‘a e Hou’eiki Sea ‘o e Fale Alea pea mo e kau Kalake ‘o e ngaahi Fale Alea ‘o

‘Aositelēliá, Nu’usila pea mo e Pasifikí. ‘A ia na’e fakahoko ‘i Melipoane, ‘Aositelēlia ‘i he ‘aho 4 – 8 ‘o Siulai 2022.

Faka’apa’apa atu

.....

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke lau mai ai pe lipootí ‘oku peesi pe ‘e 5.

Kalake Tēpile:

1. Talateu:

‘Oku fakahoko atu ‘e he lipootí ni ‘a e ola ‘o e folau faka-Fale Alea na’e me’a ki ai ‘a *Lord* Fakafanua. Ko e folau ko ení ke fakafongá ‘i ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Konifelenisi hono 51 ‘a e Hou’eiki Sea pea mo e kau Kalaké ‘a ia na’e fakahoko ‘i Melipoane ‘Aositelēlia meí he ‘aho 4 – 8 ‘o Siulai 2022.

2. Puipuitu’a ‘o e folau Faka-Fale Aleá:

‘I he ‘aho 27 Me 2022 na’e tali ai ‘i he Fale Aleá ke fakahoko ‘a e folau faka-Fale Alea ki ‘Asitelēlia ki he Fakataha ‘a e Konifelenisi hono 51 ‘a e Hou’eiki Sea pea mo e kau Kalaké meí he ‘aho 4 ki he ‘aho 8 ‘o Siulai 2022. Na’e tali ai ke me’a atu ‘a e ‘Eiki Sea *Lord* Fakafanua pea muimui folau ki ai ‘a e Tokoni Kalaké, Sione Vikilani pea mo ‘Amelia Taufá ko e Sekelitali ‘a e ‘Eiki Seá. Ko e polokalama ‘o e fakatahá ni ‘oku ‘i he fakalahi taha.

Ko e fakaikiiki eni ‘o e folau:

Ne ma’u mai e fakaafe meí he Palesiteni pea mo e Sea ‘o e Fale Alea ‘o e Vahefonua Vikatōlia ‘o ‘Aositelēliá ki he ‘Eiki Seá pea mo e Kalake ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, ke na kau atu ki he Konifelenisi hono 51 ‘a e Hou’eiki Sea pea mo e kau Kalake ‘o e ngaahi Fale Alea ‘o ‘Asitelēliá, Nu’usila pea mo e Pasifikí.

Ne tali ‘e he Fale Alea ‘o Tongá ke fakafongá ‘i ‘e he ‘Eiki Seá, *Lord* Fakafanua pea mo e Tokoni Kalaké Sione Vikilani pea pehē kia ‘Amelia Taufá ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ki he Konifelenisi ko ení.

Ko e folau ni ne fakapa’anga ‘e he Fale Alea ‘o Tongá pea mo e Fale Alea ‘o Nu’usilá. Ko e fakataha fakata’u angamaheni pe eni ‘oku fa’a fakahoko. ‘A ia ‘oku malava ai ‘e he Hou’eiki Sea pea pehē ki he kau Kalake ‘o e ngaahi Fale Alea ‘o ‘Aositelēlia, Nu’usila pea moe Pasifikí ke nau feme’a’aki ki he ngaahi pole ‘oku nau fehangahangai mo ia pehē ki he ngaahi kaveinga ke tokoni ki he’enu fakahoko fatongiá.

Ko e Konifelenisi ko ení ‘oku fakahoko fakata’u pea ‘oku fetongitongi pē ‘a e ngaahi feitu’u ‘oku fakahoko ki aí. Na’e ‘osi tu’o ua hono fai mai ‘a e fakataha tataui ki Tongá ni pea ko e fakamuimui tahá ko e ta’u 2016. Ne kau mai ki he fakatahá ‘a e Hou’eiki Sea mo e kau Kalake meí Nu’usila, Fisi, Ha’amoá, Kilipasi, Tuvalu, Solomone, Naulu, Tonga, Tasimēnia,

Kuinisilani, Vikatōlia, Kenipela, ACT Niusauele, Vahefonua Tokelau ‘o ‘Aositelēliá (*Nothern Territory*) pea mo ‘Aositelēlia Hihifo (*Western Australia*).

3. Fakaikiiki ‘o e folau Faka-Fale Alea:

Ne fili ‘e he Konifelenisi ‘a e Palesiteni ‘o e Fale Alea Kosilio ‘o Vikatōliá *Hon. Nazil Elasmarr* pea mo e tokoni ki ai ‘a e Sea ‘o e Fale Alea ‘o Solomoné *Hon. Patteson John Oti*.

Ko e fakatahá ni ne fakahoko pē ia ki he Fale Alea ‘o Vikatōliá ‘i Melipoane. Ko e kaveinga ‘o e Konifelenisi ‘o e ta’u ní ko e, “**Temokalati mo e Halafononga ki he kaha’ú, Ngaahi pole ‘oku fehangahangai mo e ngaahi Fale Alea ‘i he feliuliuaki ‘o e māmaní pea mahu’inga ke ngāue ‘aonga’aki ‘a e ...**

<010>

Taimi: 1610-1615

Kalake Tēpile: ... faingamālie ki hono fakamālohia mo fakafo’ou ‘o e temokalati.”

‘I he polokalama ki hono fakaava ‘o e konifelenisi ne fakamanatu ai ‘e he Sea mālōlō ‘o e Fale Alea ‘o Niusauele *Hon. Tony Smith* ki he Hou’eiki Sea mo e kau Kalake ko e temokalati ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he fili, he ‘oku toe lahi ange, lahi hake ia ai. Ko e me’a ‘oku hoko mai mei he ‘osi ‘a e fili ko ia ‘oku mahu’inga ange, na’a ne pehē ko e Fale Alea ‘oku kau fakataha ‘a e ‘Eiki Sea pea mo e Kalake ki hono kaungā pule’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i loto Fale Alea.

‘I he taimi tatau ‘oku ne fakamanatu ma’u pē ki he kau Kalake ke nau ‘oatu ‘a e ngaahi fale’i tau’atāina pea ke fefeka mo hangatonu ‘o ‘ikai ha ilifia. Na’e ‘i ai pē ‘a e ngaahi kaveinga lalahi ne tuku atu ki he Hou’eiki Sea pea mei he ngaahi Fale Alea takitaha ke fakahoko ai ha’anau lea ‘o kau ai ‘i he ngaahi kaveinga ni, tokangaekina ‘a e ngaahi pole mo hono fakamālohi’i, mo sivilivi’i ‘e he Fale Alea ‘a e Pule’anga pea mo hono ngaahi fatongia kehe, ‘i he ngaahi taimi ko eni ‘o e feliuliuaki, malu’i, mo hono pule’i ‘o e ngaahi feitu’u ‘i he Fale Alea, kau ki ai mo e ngofua ki he hū atu ‘a e ngaahi kautaha ongoongo, *media*, pea mo e ngaahi mafai ‘e malava ke kaunoa atu ai ‘a e ngaahi kupu ma’u mafai ‘i he lao.

Ko e taha ‘o e ngaahi kaveinga tefito ‘o e konifelenisi ko e fetu’utaki mo e fengāue’aki ‘a e Fale Alea pea mo e kakai ‘a ia ne fakahoko ai ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Sea, *Lord Fakafanua*, ki he fekau’aki ‘a e kaveinga ni pea mo e ngāue ‘a e Fale Alea ‘i Tonga ni.

KOVITI-19:

Ko e taha ‘o e ngaahi pole na’e ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē kalake te u ta’ofi koe ai ka tau toki hoko atu koe’uhi ko ‘etau taimi. Hou’eiki, kimu’a pea u toloi ‘a e Fale, ‘oku ou fie fakamanatu atu pē ‘oku ‘i ai ‘a e fakaafe ‘a e Komiti Sosiale he efiāfi ni, ‘e palupalu ‘a e ki’i kumete ‘i hotau faletolo kamata pē mei he 4. Hili pē ‘eku kelesi, Hou’eiki ‘oku ‘atā eni ki he Hou’eiki Mēmipa kapau ‘oku mou fie kau ki ai. Te u toloi ‘a e Fale ki he 10 ‘i he Mōnite, mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

Kelesi – Tutuku

<005>